

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Sadiqli Vüsal Natiq oğlu

**“Dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafının strateji prioritetləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı :

060403 Maliyyə

İxtisaslaşmanın adı :

Maliyyə Nəzarəti və Audit

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Ə.Ə.Ələkbərov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d., b/m. G.Q.Məmmədova

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKI – 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
FƏSİL 1. Dövlət maliyyə nəzarətinin formalaşması və təkamülünün nəzəri əsasları	
1.1. Dövlət maliyyə nəzarəti anlayışı yə və onun iqtisadi mahiyyəti	8
1.2. Dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət prinsipləri və təşkilati əsasları	19
1.3. Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübə	25
FƏSİL II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	
2.1 Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin normativ hüquqi bazasının formalaşdırılması	30
2.2 Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati idarəetmə sistemi.....	40
2.3 Dövlət maliyyə nəzarətinin sistemyaradıcı xassələrinin təhlili və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	45
FƏSİL 3. Dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafının strateji istiqamətləri və onun effektivliyinin artırılması.	
3.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafını mövcud problemləri və onların aradan qaldırılması yolları	50
3.2. Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafının effektivliyinin artırılmasında beynəlxalq təcrübənin rolu	57
NƏTİCƏ.....	78
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	84
PE3IOME	
SUMMARY	

GİRİŞ

Problemin aktualığı. Maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində qanuniliyi təmin etmək üçün ən vacib vasitədir. Maliyyə nəzarətinin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi nəticəsində maliyyə intizamı güclənir.

Dövlət maliyyəsinin fəaliyyəti və istifadəsi zamanı qarşılıqlı surətdə iki prosesin əlaqələndirilməsi baş verir: maliyyə sərvətlərinin dövlət quruluşlarının fərmanında səfərbərliyə alınması və pul vəsaitlərinin müxtəlif dövlət tələbatlarının təmin edilməsi. Sözügedən proseslərin biri öz ifadəsini dövlət gəlirləri, digəri isə dövlətin çəkdiyi xərcləri anlayışında tapır. Ölkəmizdə dövlət ictimai istehsalın bütün bölmələrində maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərinin ümumi sistemində dövlət gəlirlərinin və xərclərinin aparıcı rolunu müəyyənləşdirir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin iqtisadi quruluşu onun daxilində hər biri ayrı-ayrı vəzifələri yerinə yetirən həlqələrlə fərqləndirilir. Dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət dairəsinə büdcə sistemi, büdcədən kənar fondlar, dövlət krediti, dövlət şirkətlərinin maliyyəsi, eyni zamanda özəl müəssisələr şamil edilir. Adı çəkilən bu həlqələrin hamısının özlərinə xas fərqli təyinatlı vəzifələri olduğuna görə, dövlət və xalqın maraqlarına uyğun olaraq iqtisadi və sosial hadisələrə reaksiya verə bilər. Müasir mərhələdə dövlət maliyyəsi iqtisadi sistemin transformasiyası və bazar münasibətlərinin yaranması, fəaliyyət göstərməsi və inkişafını tənzimləyən ən mühüm amillərindən birini təşkil edir.

İqtisadi islahatlar şəraitində respublika iqtisadiyyatında həyata keçirilən əsaslı struktur dəyişiklikləri dövlət maliyyəsinin formalaşmasının və səmərəliliyinin yüksəldilməsi tələbini qarşıya qoyur. Bütün bunlar, maliyyə nəzarəti sferasında dövlət maliyyə nəzarətinin, habelə tətbiq olunan maliyyə nəzarəti vasitəsinin yaxşı mənimsənilməsini, onun bazar iqtisadiyyatı mühitinə müvafiq olaraq formalaşmasını tələb edir. Bu problemin hazırkı mühitdə reallığı həm də onunla şərh edilə bilər ki, respublikada aparılan islahatların əlverişli formada yerinə yetirilməsi məqsədilə nəzəri-metodoloji məsələlərin həlli hələ də aktualdır. Sözügedən məsələlərin

hamısının həlli inkişaf etmiş dövlətlərin praktik fəaliyyətinə əsaslanaraq tədqiq etməli, əlverişli və müvafiq cəhətlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Maliyyə nəzarətinin tənzimlənməsi mexanizmində dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması, inkişafının strateji prioritetləri təkmilləşdirilməsi probleminin öyrənilməsi həmişə xarici və yerli iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ümumilikdə maliyyə nəzarəti mexanizminin və dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məsələsinin çoxcəhətli nəzəri-təcrübi aspektlərini D.Keyns, A.Smit, J.Sismondi, A.Vaqner, F.Yusti, O.Mirabo, M.Fridman və digərləri elmi əsərlərində tədqiq etmişlər. Adları qeyd edilən alimlərin dəyərli fikirləri artıq dünya miqyasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Dövlət maliyyə nəzarətinin formalaşması və inkişafının çoxcəhətli nəzəri-metodoloji aspektləri L.Q.Baranova, M.B.Boqdaçevski, L.V.Dukaniç, M.M.Dmitriyev, D.Q.Çemik, Q.F.Yutkina, A.N.Medvedev, S.S.Ştraev, R.İ.Ryabov, Q.L.Rabinoviç, Y.İ.Uryazova, V.M.Fedosov və başqa rus iqtisadçı alimlərinin tədqiqatlarında görmək olar. Bu istiqamətdə Azərbaycanın bir sıra iqtisadçı alimlərindən Ə.Ə.Ələkbərov, Y.Ə.Kəlbiyev, M.X.Həsənlı, A.F.Musayev, D.A.Bağirov, S.M.Məmmədov, R.B.Məhərremov, İ.M.Rzayev, Ə.Q.Allahverdiyev və digərlərinin tədqiqatlarını göstərmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi problemini araşdırmaq, onun nəzəri-metodoloji əsaslarını öyrənməklə yeni inkişaf meyillərini aşkarlamaqdır.

Bu məqsədlə dissertasiya işində dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşması öyrənilmiş, Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, dövlət maliyyə nəzarətinin formalaşmasının təkmilləşdirilməsinin əsas prioritetləri tədqiq edilmişdir.

Dissertasiya işində əsas hədəfə çatmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə təsbit olunan funksiyaların həyata keçirilməsi düşünülmüşdür:

- maliyyə nəzarətinin mahiyyətinin və onun yaradılmasının nəzəri-metodoloji mərhələlərinin mənimsənilməsi;

- Dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət prinsipləri və təşkilati əsaslarını tədqiq etmək;
- Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübənin araşdırılması
- Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi;
- dövlət maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi;
- maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasına dövlətin maliyyə siyasətinin təsirinin qiymətləndirilməsi;
- maliyyə nəzarətinin tənzimlənməsinin optimallaşdırılmasının proqnozlaşdırılması;
- dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması və onun inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- dövlət maliyyə nəzarətinin formalaşması və inkişaf istiqamətlərinə dair beynəlxalq təcrübənin ölkəmizdə tətbiq imkanlarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını maliyyə nəzarəti sahəsində qəbul edilmiş qanunlar və digər normativ aktlar; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və hökumətinin qəbul etdikləri fərmanlar; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və hökumətinin sosial-iqtisadi inkişaf üzrə qəbul etdikləri qərar və sərəncamlar; iqtisadçı alimlərin bu sahənin problemlərinə həsr olunmuş əsərləri; eyni zamanda Azərbaycan və Rus dillərində yazılmış başqa iqtisadi ədəbiyyatlar əhatə edir.

Tədqiqat zamanı müqayisəli analiz, statistik sistemləşdirmə, monoqrafik araşdırma, iqtisadi-riyazi və riyazi-statistik üsullardan faydalanılmışdır. Tədqiqat işində eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin informasiyalarından; Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın proqramlarından, metodik göstərişlərdən və digər normativ sənədlərdən də istifadə edilmişdir. Dissertasiya işinin tədqiqində eyni zamanda müxtəlif internet saytlarına müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət

Statistika Komitəsinin ilkin materialları, illik və rüblük statistik məcmuələri, hesabatları və digər sənədləri; Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, Hesablama Palatasının ümumiləşdirilmiş illik hesabatları təşkil edir. Dissertasiya işində rəsmi dövrü mətbuat orqanlarının məlumatlarına da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektini kimi, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının həlqələri, həmçinin onların fəaliyyət mexanizmi, tənzimlənməsi, müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri seçilmişdir.

Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşması və səmərəliliyinin artırılmasının nəzəri aspektləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət maliyyə nəzarətinin yaradılması və tərəqqi etməsi, həmçinin inkişaf etdirilməsinin nəzəri-metodoloji və metodik prinsipləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- maliyyə nəzarəti münasibətlərinin mahiyyəti və onun təşkilinin nəzəri-metodoloji əsasları öyrənilmişdir;

- maliyyə nəzarəti mexanizmində beynəlxalq təcrübələrin rolu müəyyənləşdirilmişdir;

- maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşmasına dövlət maliyyəsinin təsiri açıqlanmışdır;

- respublikamızda dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir;

- dövlət maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyəti təhlil olunmuş və qiymətləndirilmişdir;

- maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasına dövlətin maliyyə siyasətinin təsiri qiymətləndirilmişdir;

- dövlət maliyyəsinin səmərəliliyinin artırılması və onun inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- dövlət maliyyə nəzarətinin strateji təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmiş, bunun da əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin elmi-nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, bu iş dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması sahəsində elmi-tədqiqat işi olmaqla, respublikada iqtisadiyyatın milli iqtisadi inkişaf konsepsiyasına hazırlanmasında analitik baza kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işin son nəticələri əsasında əməli nəticə və tövsiyələr hazırlanıb, iqtisadi müstəqillik və bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublika iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün dövlət maliyyəsinin səmərəli tətbiqinə imkan verir, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına real şərait yaradır.

Tədqiqat nəticəsində dərc olunmuş materiallar. Dissertasiya işinin əsas iddiaları və araşdırma nəticəsindən asılı olaraq əməli istəklərlə əlaqədar məqalə və tezis çap olunmuşdur.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarətdir.

I FƏSİL. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASININ VƏ İNKİŞAFININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və idarəetmədə onun əhəmiyyəti

Azərbaycanda müasir dövlət idarəetmə quruluşlarının əmələ gəlməsi ilə bağlı olaraq monitorinqin bütövlükdə təkrarən qurulması və möhkəmləndirilməsi əsasında tədbirlərin tərtib edilməsi əsas işlərdən biri sayılır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətini rolu durmadan artır.

Maliyyə monitorinqi fərqli şəkil və metodlardan istifadə etməklə təsərrüfat və idarəetmə subyektlərinin (dövlət, müəssisə, idarə və təşkilat) maliyyənin gördüyü işlərin və onunla əlaqədar məsələlərin yoxlanması üzrə həyata keçirilən fəaliyyət və əməliyyatların məcmusudur. O, biitün səviyyələrdə qanunverici, icraedici hakimiyyət orqanları və xüsusi yaradılmış qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə nəzarəti pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində maliyyə-təsərrüfat qanunvericiliklərinə əməl edilməsinə nəzarəti və maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının və istehsal xərclərinin öz təyinatına istifadə olunmasına nəzarəti qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Nəzarətin digər formalarından (ekoloji, sanitari, inzibati və s.) fərqli olaraq maliyyə nəzarəti dəyər kateqoriyasının istifadəsi ilə bağlıdır. Nəzarətin predmeti kimi mənfəət gəlirlər, rentabellik, maya dəyəri, tədavül xərcləri, əlavə dəyər vergisi, müxtəlif məqsədlərə və fondlara ayırmalar və s. maliyyə (dəyər) göstəriciləri çıxış edir. Bu göstəricilər sintetik xarakter daşıyır. Ona görə də onların yerinə yetirilməsinə, dinamikasına, meylinə nəzarət müəssisənin istehsal təsərrüfat və kommertiya fəaliyyətinin bütün tərəflərini və habelə iri kommertiya strukturunda maliyyə menecerləri kapitalın investisiyalandırılmasının bütün prosesinə nəzarət edir. Postaudit adlanan bu proses özündə istehsal investisiya fəaliyyətinin hər bir mərhələsində faktiki maliyyə nəticələrinin, biznes planının maliyyə bölməsində

proqnozlaşdırılmalar ilə müqayisəni, onların çatışmamazlıqlarının təhlil və aradan qaldırılmasını, istehsal xərclərinin aşağı salınması yollarının axtarılması və maliyyə proqnozlaşdırılması metodlarının yaxşılaşdırılmasını əhatə edir (21, s.186).

Azərbaycan Respublikasında 90-cı illərin əvvəllərində baş verən iqtisadi və sosial dəyişikliklər nəzarət orqanları sistemində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, mövcud xalq nəzarəti orqanları ləğv edilmiş, başqa prezidenti olmaqla yeni siyasi hakimiyyətin yaranması ilə prezident nəzarəti formalaşmışdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dövlətin iqtisadiyyatda rolunun dəyişməsi ilə əlaqədar maliyyə nəzarətinin məzmunu və metodları da xeyli dəqiqləşdirməyə məruz qalmış, xüsusən dövlət maliyyə nəzarətinin təsir dairəsi xeyli daralmışdır. Maliyyə nəzarəti getdikcə ÜDM hərəkətinin dəyər proporsiyasına, pul miqdarına, dövlətin fərmanına aid olan valyuta fondlarının yaradılması və istifadəsinə nəzarəti də daxil etməklə makroiqtisadi proseslər sferasında təmərküzləşir.

Bununla yanaşı auditor və sigorta şirkətləri, kredit verən sahələri və s. hesabına edilən qeyri-dövlət maliyyə monitorinqinin fəaliyyət sahəsi genişlənir və onun məzmunu dəyişir. Bundan başqa sonradan nəzarətdən qabaqcadan nəzarətədoğru keçid güclənir.

Azərbaycanda demokratiyanın və parlamentizmin inkişafı, Milli Məclis deputatlarının peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsi, icra hakimiyyəti orqanlarının maliyyə fəaliyyətinə daha səmərəli nəzarət edilməsinə, dövlət büdcəsi və büdcədənkənar dövlət fondlarının layihələrinin təsdiqi zamanı vəsaitlərin məqsədyönlülüynün və iqtisadi səmərəliliyinin dərin təhlilinə şərait varadır. Buna həm də hakimiyyət orqanlarında xüsusi nəzarətəddici orqanların yaradılması da kömək etmiş olur. Ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri səviyyəsində xüsusi məsləhətçi firmalarını və investisiya banklarını cəlb etməklə investisiya layihələrinin maliyyə müayinəsindədiqqət güclənir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində ölkədə mühasibat və büdcə uçotunun, vergilərin təşkili səviyyəsi də mühüm rol oynayır. Hesabat sənədləri maliyyə nəzarətinin başlıca obyektini hesab edilir.

Maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı və onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə

maliyyə nəzarətinin keyfiyyətə yeni səviyyədə həyata keçirilməsini təmin edən qanunvericilik bazasının yaradılmasından asılıdır.

Maliyyə nəzarəti nəzarət sistemində əsas yer tutduğundan onun ölkənin maliyyə siyasətini uğurlu şəkildə həyata keçirmək, maliyyə tədarüklərindən ümumi təsərrüfatın bütün sektorlarında səmərəli faydalanılmasını bərpa etmək prosedurunda strateji təsiri böyükdür. Bazar iqtisadiyyatı mühitində maliyyə monitorinqinin vəzifəsi xeyli artmışdır.

Maliyyə nəzarətinin növlərinin, forma və metodlarının təsnifləşdirilməsini əsasında müəyyən əlaqələri xarakterizə edən əlamətlər durur.

Maliyyə nəzarətinin növlərini müəyyən etmək üçün bir qayda olaraq təsərrüfatın daha ciddi əlamətlərindən olan nəzarətin subyekt və obyekt əsas hesab edilir. Nəzarəti həyata keçirən subyektlərdən asılı olaraq dövlət maliyyə nəzarəti və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti fərqləndirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyət orqanları və habelə onlar tərəfindən yaradılmış xüsusi qurumlar tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət və əməliyyatların məcmusudur.

Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin, büdcədənkənar dövlət fondlarının icraları, habelə yerli büdcələrə qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının malik olduqları səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün ayırdıqları maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi, pul dövriyyəsinin təşkili, kredit resurslarından və investisiyalarından istifadə, dövlət zəmanəti ilə alınmış və ya büdcədən verilmiş kreditlərdən, həmçinin ehtiyatlardan istifadə, maliyyə və vergi güzəştlərinin verilməsi, qiymət siyasətinin həyata keçirilməsinin düzgünlüyü, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş formada təsərrüfat subyektlərinə verilmiş dövlət mülkiyyətindən istifadənin maliyyə səmərəliliyi, maliyyə-kredit təşkilatlarında dövlət maliyyə resurslarının dövriyyəsi və dövlət müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətləri üzərində nəzarətdən ibarətdir. Bir sözlə, dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və istifadəsinin qanuniliyi və səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir. (26, s. 103)

Dövlət maliyyə nəzarəti nəinki iqtisadiyyatın dövlət sektorunu əhatə edir,

həm də bütün mülkiyyət formalarının subyektlərinə şamil edilir ki, bu da onlar tərəfindən vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsi, dövlət və bələdiyyə sifarişlərinin yerinə yetirilməsi, subsidiya, dotasiya və büdcə kreditlərinin məqsədli istifadəsi, habelə vergi güzəştlərinin verilməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin yoxlanılması yolu ilə həyata keçirilir. Deməli, dövlət maliyyə nəzarətinin obyekti kimi dövlət maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti prosesində meydana gələn bütün pul münasibətləri çıxış edir. Dövlət maliyyə nəzarətinin vəzifələrinə aiddir:

- dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin formalaşması və istifadəsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə resurslarının məqsədli və səmərəli xərclənməsi vəziyyətinin yoxlanılması;
- dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin qanuniliyi və səmərəli istifadəsinin yoxlanılması;
- vergiyə cəlb etmə, valyuta, gömrük və bank fəaliyyəti sahəsində mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsi üzərində nəzarət;
- mühasibat uçotunun düzgün aparılması və hesabatların həqiqiliyinin yoxlanılması.

Dövlət maliyyə nəzarətinin funksiyaları aşağıdakılardır:

- büdcə vəsaitlərinin daxil olması mənbələri üzərində nəzarət;
- büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarət;
- dövlət və bələdiyyə mülkiyyətindən səmərəli istifadə və onun qorunub saxlanması üzərində nəzarət;
- maliyyə sui-istifadə hallarının qarşısının alınması;
- dövlət və bələdiyyə büdcədən kənar fondlarının vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarət;
- vergiyə cəlb etmə, dotasiya alınması üzrə güzəştlərin verilməsi səmərəliliyi və istifadəsinin qanuniliyi üzərində nəzarət;
- banklarda və digər maliyyə-kredit idarələrində büdcə və büdcədən kənar fondların vəsaitləri ilə davranış üzərində nəzarət.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili çox hallarda dövlət quruluşunun forması ilə müəyyən edilir. Təsnifləşdirmənin müəyyən əlamətləri nəzərə alınmaqla daxili dövlət maliyyə nəzarətinin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar.

1. Dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsiplərinə görə.

✓ dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanları tərəfindən həm bilavasitə (parlament nəzarəti) və həm də onlar tərəfindən yaradılan xüsusi orqanlar tərəfindən həyata keçirilən müstəqil nəzarət;

✓ prezident tərəfindən həyata keçirilən nəzarət;

✓ icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət.

Parlament nəzarətinə aiddir: büdcənin və onun icrasına dair hesabatın müzakirə və təsdiqi; komitələrin və komissiyaların nəzarət fəaliyyəti.

Bir sıra ölkələrdə (Almaniya, Fransa, İspaniya, Rusiya və s.) müstəqil dövlət maliyyə nəzarəti qismində Hesablama Palatası çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında parlament nəzarətini, o cümlədən maliyyə nəzarəti sferasında Mili Məclis həyata keçirir. Milli Məclis komitələr və komissiyalar təşkil edir (məsələn, İqtisadi Siyasət Komitəsi), Hesablama Palatası yaradır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 93-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində dövlət büdcəsi, dövlət vergi və rüsumları, valyuta, kredit, vergi pul emissiyasının tənzimi haqqında məsələlər üzrə qanunlar və qərarlar müzakirə və qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasında müstəqil dövlət maliyyə nəzarəti orqanı Mili Məclisin formalaşdırdığı və ona hesabat verən Hesablama Palatası və onun strukturlarıdır. Hesablama Palatası daimi fəaliyyət göstərən, təşkilati və funksional müstəqilliyə malik dövlət büdcəsinə maliyyə nəzarəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti çərçivəsində nəzarət sistemi orqanlarının “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti formalaşdırır. İcra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarətmə orqanlarının həyata keçirdikləri maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə, Dövlət Xəzinə-

darlığı Agentliyinə, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının maliyyə orqanlarına, büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçılara həvalə edilmişdir.

Ölkəmizdə Prezident nəzarətini, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dövlət maliyyəsi haqqında fərman və sərəncamlarının yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti qanunvericiliyə uyğun olaraq Prezident tərəfindən həvalə edilmiş orqan (məsələn, Prezident Administrasiyasının Nəzarət Şöbəsi) həyata keçirir.

2. Dövlət hakimiyyəti səviyyəsinə görə aşağıdakılar fərqləndirilir: dövlət maliyyə nəzarətinin dövlət orqanları və dövlət maliyyə nəzarətinin yerli (regional) orqanları. Dövlət orqanlarına isə aiddir: Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Nəzarət Şöbəsi, Maliyyə Monitorinqi Xidməti (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında), Dövlət Gömrük Xidməti, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Regional orqanlara Azərbaycan Respublikası subyektlərinin (məsələn, Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və rayonlarının nəzarət hesablama orqanları) nəzarət-hesablama orqanlarını aid etmək olar.

3. Səlahiyyətlərin xarakterinə görə - ümumi səlahiyyətli, sahə səlahiyyətli və sahələrarası səlahiyyətli orqanlar fərqləndirilir. Ümumi səlahiyyətli orqanlar kifayət qədər geniş dairəli məsələlər üzrə nəzarəti həyata keçirir (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Prezident Administrasiyasının Nəzarət Şöbəsi, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti və s.). Sahə səlahiyyətli orqanlara Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətini, sahələrarası səlahiyyətli orqanlara isə Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyini və Dövlət Gömrük Xidmətini aid etmək olar.

Nəzarətin obyektlərindən asılı olaraq aşağıdakı nəzarət növləri fərqləndirilir: büdcə, vergi, gömrük, valyuta nəzarəti, sığorta sferasının nəzarəti, pul-kredit, büdcədənənar fondların fəaliyyətinə nəzarət və s.

Büdcə nəzarəti maliyyə nəzarətinin ən mühüm növlərindən biri olmaqla büdcənin gəlir və xərclərinin tərtibinin və icrasının düzgünlüyünün yoxlanılması, büdcənin icrası gedişində qanun pozuntularının aşkar edilməsini, büdcə uço-

tunun düzgün aparılmasına nəzarəti təmin edir. Vergi və gömrük nəzarətinə ya nəzarətin müstəqil növləri kimi, ya da büdcə nəzarətinin tərkib hissəsi kimi baxmaq olar.

Obyektiv maliyyə sisteminin müxtəlif sfera və həlqələrində əmələ gələn maliyyə münasibətləri olan maliyyə nəzarətini həm dövlət hakimiyyət orqanları, həm də qeyri-dövlət maliyyə orqanları həyata keçirə bilər. Belə ki, sığorta sferasında maliyyə nəzarətini xüsusi yaradılmış dövlət orqanı (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti) və auditor təşkilatı həyata keçirir. Pensiya təminatı sistemində maliyyə nəzarəti Hesablama Palatası və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən həyata keçirilir.

Nəzarət subyektı tərəfindən həyata keçirilən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyatlarının məcmusu bir sıra amillərdən asılı olan bu və ya digər formada ifadə oluna bilər. Bu amilləri nəzərə almaqla (nəzarətin həyata keçirilməsi vaxtı və yeri, onun aparılmasının dövriliyi və s.) maliyyə nəzarətinin aşağıdakı formalarını ayırmaq olar.

Həyata keçirilmə müddətinə görə qabaqcadan (ilkin) nəzarət, cari və sonra nəzarət fərqləndirilir.

İlkin maliyyə nəzarəti-maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları başa çatana qədər həyata keçirilir. Bu proses büdcədən kənar fondların layihəsi haqqında qanun müzakirəsi və təsdiqi gedişində, büdcə smetalarının tərtibi mərhələsində baş verir. O, maliyyə qanunvericiliyi pozuntularının qarşısının alınması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İlkin maliyyə nəzarəti-maliyyə vəsaitlərinin formalaşması, proqram və layihələrin tərtibi və təsdiqi mərhələsində aparılan nəzarətdir.

Cari maliyyə nəzarəti maliyyə-təsərrüfat əməliyyatının yerinə yetirilmə prosesində həyata keçirilir. Bu nəzarət parlament dinləmələri gedişində büdcənin icrasının ayrı-ayrı məsələləri müzakirə edilərkən, deputat sorğusu ilə əlaqədar olaraq, büdcənin kassa xərclərinin həyata keçirilməsi, ödəniş sənədlərinin xəzinə orqanları tərəfindən yoxlanılması zamanı tətbiq edilir. Cari maliyyə nəzarəti nəzarət obyektinin vəziyyətini xarakterizə edən zəruri operativ informasiya

əldə etməyə, kənarlaşma halları aşkarlandıqda zəruri dəyişikliklərin edilməsinə imkan verir. (27, 5)

Cari maliyyə nəzarəti-ilkin sənədlər, operativ xəzinə və mühasibat uçotu, inventarlaşma materialları və müşahidə məlumatları əsasında vəsaitlərin formalaşması və istifadəsi üzrə maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının baş verməsi mərhələsində aparılan nəzarət formasıdır.

Sonrakı maliyyə nəzarəti maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının yekunlarına görə maliyyə təsərrüfat əməliyyatları başa çatdıqdan sonra aparılır və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin daha dərinə öyrənilməsi ilə fərqlənir. Bir qayda olaraq sonrakı nəzarətin yekunları üzrə sənədlər (məsələn, akt) tərtib edilir ki, onun da müddələrinin yerinə yetirilməsi məcburidir.

Maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən müəyyən metodlardan istifadə edilir ki, onlara da adətən müayinə, yoxlama, təftiş, nəzarət, müşahidə monitoring, təhlil və s. aid edilir.

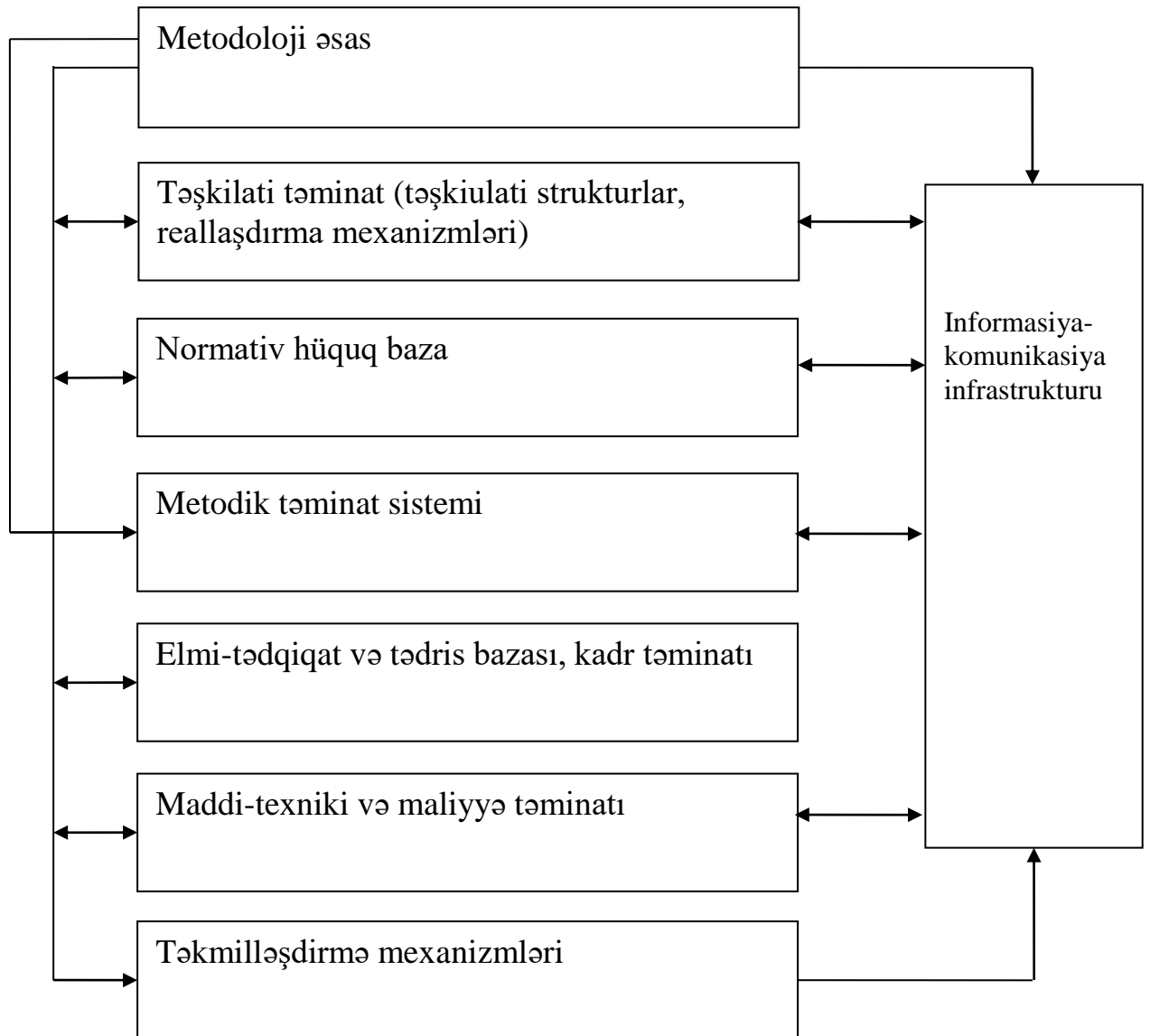
Müayinə gələcəkdə ətraflı yoxlamanın məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək məqsədi ilə konkret məsələ üzrə məlumatların toplanması və ümumi təhlilidir.

Yoxlama - təsərrüfatçılıq subyektlərinin müəyyən maliyyə - təsərrüfat əməliyyatları üçün ayrıca nəzarət fəaliyyəti və yaxud nəzarət fəaliyyəti sisteminin tətbiqini ifadə edir.

Təftiş - maliyyə nəzarətinin daha dərin və geniş həcmli metodudur. O, yoxlanılan dövrdə aparılmış maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanunauyğunluğunun, məqsədyönlülüğünün və səmərəliliyinin, habelə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanunauyğunluğu və düzgünlüyünün sənədlər və fiziki yoxlamalar üzrə məcburi nəzarət fəaliyyəti sistemidir. Yoxlamadan fərqli olaraq təftiş yoxlanılan təşkilatlarda işin vəziyyəti haqqında daha dolğun və düzgün məlumat verir ona görə ki, yoxlanılan sənədlərin hamısının əhatə olunmasını nəzərdə tutur.

Yoxlanılan məsələlərin əhatəsi tamlığı üzrə yoxlama və təftiş tematik (müəyyən dairə məsələlər üzrə aparılır) və kompleks (yəni, təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin praktiki olaraq bütün aspektlərini əhatə edir) olur. Nəzarətin mənbə

xarakterinə görə sənədli yoxlama və təftiş (təşkilatın fəaliyyətində maliyyə hesabatlılığını və sənədlərin yoxlanması) və faktiki (pul vəsaitlərinin və maddi ehtiyatların və s. inventarlaşmasının aparılması kimi fəndlərdən istifadə edilir) təftişin nəticələri aktla rəsmiləşdirilir ki, bunun da əsasında maliyyə-təsərrüfat pozuntularının aradan qaldırılması, maddi zərərlərin əvəzinin ödənilməsi və gü-nahkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə tədbirlər görülür.

Şəkil 1. Maliyyə nəzarəti sisteminin sxemi

Şəkil 1-də əks olunduğu kimi təşkilati təminat təşkilati strukturdan başqa, nəzarət sisteminin reformu və inkişafının əsas istiqamətlərinin həyata keçməsi mexanizminin işlənib hazırlanması nəzərdə tutmalıdır.

Bizim fikrimizcə, nəzarət sistemində reformların və həmin sistemin tərəqqisinin əsas ya da magistral yönələri, onların qarşılıqlı əlaqəsi şəkil 1-də əyani olaraq göstərilmişdir.

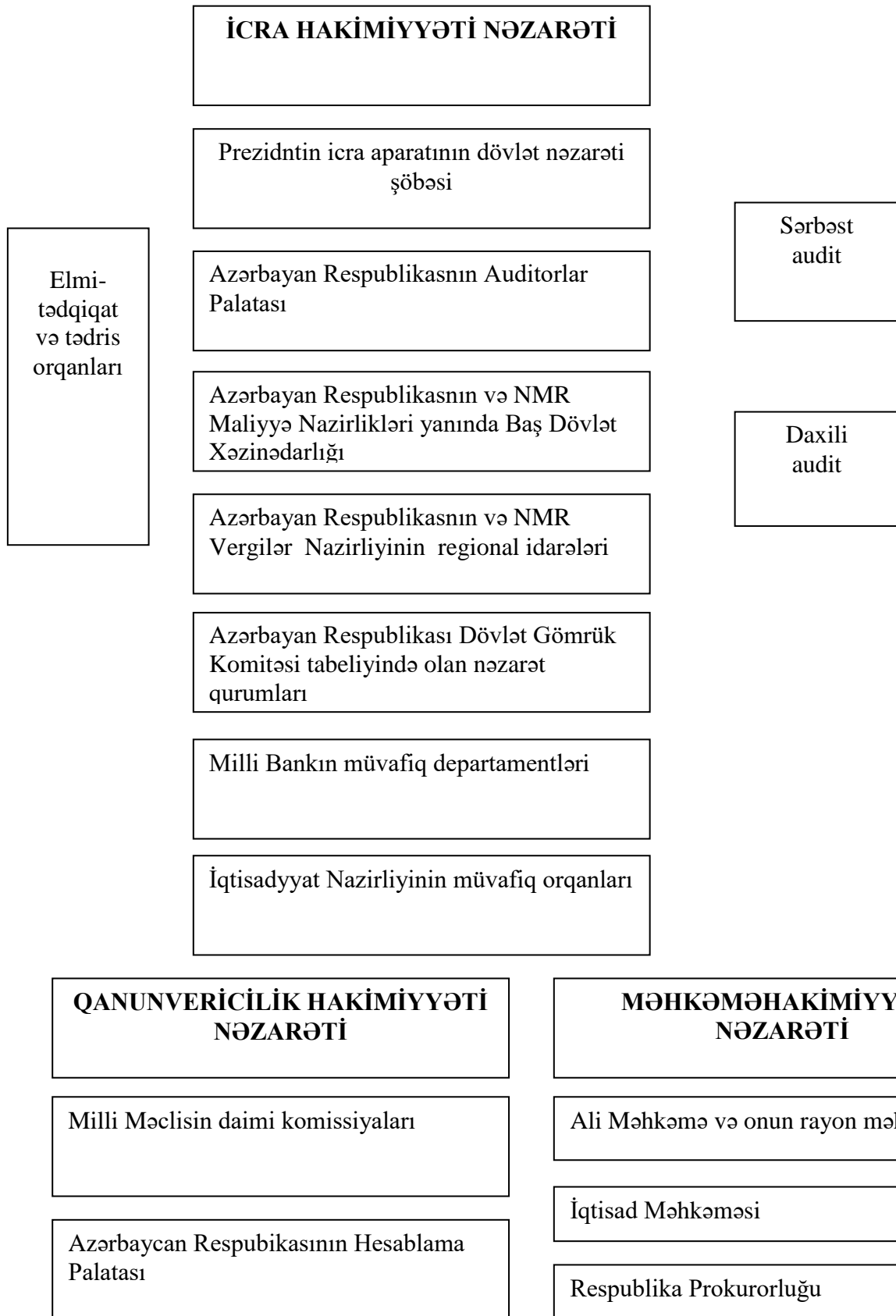
Nəzarət reformların və onun inkişafında maliyyə təminatının problemini müəyyən dərəcədə qismən həll etmələ yanaşı, nəzarətin inkişaf fondunu təşkil etməklə və bu fondada, yoxlamaların nəticəsinə uyğun qaydada tapılmış ziyanın miqdarının faizinin həcmində ödəmək daha yaxşı ola bilərdi. Həmin ayırmalar nəticəsində əldə olunmuş vəsait ilk olaraq müəssisənin maddi-texniki bazasının, daha sonra tədris, elmi tədqiqat bazasının formalaşmasını, həmçinin nəzarətçilərin, onlara kömək məqsədilə nəzarətə cəlb olunana işçilərin maddi marağının təməlini təşkil edir və nəzarət kadrlarına verilən sosial müdafiə mövzuları qisməndə olsa həll olunmalıdır (29).

Nəzarət orqanları sisteminin təşkilati strukturunda bu və ya müxtəlif nəzarət orqanının yeri, funksional yönümü, strukturu, kadr heyətinin sayı və xarakteristikaları, onun maddi-texniki, maliyyə, informasiya və s. təminatı, qarşılıqlı münasibətləri, struktur daxilində funksional və inzibati tabeçilik qaydalarının xüsusiyyətləri (o cümlədən nəzarət orqanının sərbəstləşdirilmiş bölmələrinin olduğu halda) kimi gösəricilərlə əlaqəlidir.

Nəzarət etmə bu və ya digər fəaliyyət sahəsində müəyyən edilmiş şərtlərin həyata keçirilməsi üzərində müşahidə üzrə dövrü nəzarət fəaliyyəti sistemini ifadə edir. Məsələn, təsərrüfat subyektlərinin lisenziyalaşdırma şərtlərinə əməl edilməsi məqsədi ilə onların fəaliyyəti üzərində nəzarət həyata keçirilir.

Müşahidə (monitorinq) nəzarətdən fərqli olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində cari dəyişiklikləri müəyyən etmək məqsədilə müşahidə üzrə daimi baş verən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyat sistemini ifadə edir. (21,116)

Nəzarət sistemində struktur dəyişikliklərin idarəetmə həlqələrində nəzarət funksiyasının dəyişməsi üzrə sinxron qaydada həyata keçməlidir. Eyni qaydada, əldə olunmuş nəticələr mütəmadi olaraq qiymətləndirilməlidir. Belə ki, sistemin iş gücü təhlil olunmalı və zəruri halda, dəyişkən olan siyasi və iqtisadi mühitə uyğun olaraq konsepsiya müəyyənləşməlidir.

Şəkil 2. Nəzarət orqanları sisteminin və onlarla qeyri-dövlət nəzarət orqanlarının qarşılıqlı münasibətlərinin təklif edilən strukturu

Bundan başqa, həmin orqanla nəzarətin digər təşkilati vəsilələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətləri kimi məsələlərin həlli bir sıra amillərdən, o cümlədən orqanın yaradılmasının məqsəd və vəzifələrindən, dövlət quruluşundan, dövlət idarəetmə prinsiplərindən, ölkə rəhbərliyinin mövqeyindən, dövlət sistemlərinin inkişafından və s. amillərdən asılıdır.

Beləliklə, xarici ölkələrdə nəzarət sistemlərində tətbiq edilən müasir yanaşmalar və metodlara uyğun olaraq Azərbaycanda onların tətbiqi perspektivləri dəyərləndirilmiş və mövcud nəzarət sistemi təmin edilmişdir.

1.2 Dövlət maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin prinsipləri, təşkilatı əsasları və onun həyata keçirilməsinin metodiki təminatı

Dövlət maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin prinsipləri, təşkilatı əsasları və onun həyata keçirilməsinin metodiki təminatı dövlət maliyyə nəzarətin hədəf və funksiyalarını əldə etməyin mühüm tələbi - dövlət monitorinqinin şərtlərinə əməl etməkdən təşkil olunub. Bu şərtlər tam olaraq monitorinq işlərindən ibarət olan mühüm qaydaların təməl daşığıdır.

1.Müstəqillik prinsipi. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları gözdən keçirdikləri səlahiyyətli və ya fiziki kəslərə, həmçinin həmin nəticələrlə müəyyən formada bağlı olan kəslərə ictimai, funksional, vəsait cəhətlərdən və digər xarakterli (fərdi məşğuliyyət, özəl və yaxud qohumluq münasibətləri və s.) səbəblərə görə tabe olmamalıdırlar, başqa sözlə bu şəxslərin dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarına müəyyən şəkildə effekt edə bilməsi istisnalıq təşkil etməlidir. Misal üçün, dövlətin quruluşunda dövlət maliyyə monitorinqi idarəsinin tutduğu yer monitorinq göstəricilərinin daxil olduğu sahədə qazanılan son vəziyyətdən istənilən bir şəkildə asılı olarsa, belə idarə hesabına aparılan monitorinqin son vəziyyəti yetəri qədər obyektiv sayılmayacaqdır.(12, 201)

Dövlət maliyyə monitorinqi idarəsinin azadlığı dövlət idarəetmə üsulunda onun qazandığı addan, həmçinin dövlət maliyyə nəzarəti orqanının

tətbiq etdiyi vəzifələrdən və onun tərkibində olmasından asılıdır. Bu halda dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının strukturunda onların bir-birindən bilavasitə və yaxud dolayı yol ilə asılılığı başa düşülə bilər. Azadlıq dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının gördüyü işləri nizamlayan məcəllədə rəsmi nöqtəyi-nəzərdən aşkar edilməlidir.

Azadlıq həm də rəsmi formada təyin olunmuş hüquq və müstəqilliyin düzgünlüyü və adekvatlığı ilə göstərilir. O, ölkənin nəzarət edənlərinin yüksək səviyyədə müstəqillik və təşəbbüskarlıq göstərərək obyektiv təkliflər verməsinə imkan yaradır. Bu halda istənilən ölkənin nəzarət edənləri öz mülahizələrində tərəfdaşlarına, eyni zamanda başçılarına tabe olmamalı, konformizm təcəssümlərinin əmələ gəlməsi potensialı istisnaqlıq təşkil etməlidir. Həmçinin, dövlət gözətçilərinin gördüyü işlərdə kollektivizm təcəssümləri yaxşı münasibət göstərilməlidir.

Dövlət maliyyə gözətçilərinin uyğun sosial vəaiti, səlahiyyətli adlarına zəmanət, dövlətin mühafizəsi üçün görülən işlər, tarazlaşdırmalar və başqa faktorlar da onların azadlığının vacib zəmanətinə dəyişdirilməlidir. Bununla yanaşı, nəzarətin təşkilatı azadlığı çox vaxt onunla həyata keçirilir ki, monitoring idarəsi, misal üçün, dövlətin Hesablama Palatası bu idarəni əmələ gətirən idarəyə nəzərən lap çox uzunmüddətli iş üçün formalaşdırılır.

Müstəqilliyin bir amili də dövlət maliyyə monitoringi idarələrinin maliyyələşdirmə bazası ilə əlaqədardır: dövlət maliyyə monitoringi rejiminin maliyyələşdirilməsi gəlir cədvəli tərəfindən təmin edilməli və gəlir cədvəlində xüsusi sətir olaraq düşünəlməlidir. İxtisaslı kadrların çoxu da sözügedən yanaşma üsulunu ilə həmfikiridir. Misal üçün, L.N. Ovsyannikov bu mövzu ilə bağlı yazır: «Şübhə yoxdur ki, dövlət monitoring idarəsi ona tapşırılmış funksiyaların həyata keçirilməsi üçün dövlət gəlir cədvəlindən əsaslı təyinat üzrə lazımı və müəyyən dəyərdə maliyyə vəsaiti əldə etməli və onun payına düşən vəsaitdən istədiyi kimi faydalanma səlahiyyətinə sahib olmalıdır.

Mütəxəssislər arasında belə bir fikir yayılmışdır ki, maliyyə nəzarəti orqanının müstəqilliyinin mahiyyəti həmin orqanın nəzarət fəaliyyətinin predmetini,

nəzarətin metodlarını, hesabatların məzmununu və formasını müstəqil müəyyən etmək hüququnda ifadə edilmişdir. Lakin bu halda başqa orqanlar tərəfindən nəzarət aparılması üçün sorğular verməyin mümkünlüyü də istisna olunmur. Burada nümunə kimi, İsveçin ali nəzarət orqanının müstəqilliyini nəzərdən keçirmək faydalı olar. Nəhayət, onu da xatırlatmalıyıq ki, hər hansı müstəqillik - təşkilatı, funksional, fərdi, maliyyə müstəqilliyi və s. yalnız ictimaiyyətlə, vergi ödəyiciləri olan vətəndaşlarla əlaqəli şəkildə mümkündür. Lakin məsələnin bu aspekti dövlət maliyyə nəzarətinin növbəti prinsipinə aiddir.

2.Aşkarlıq prinsipi. Monitoring məhsullarının çap olunması üçün dövlət maliyyə monitoringi idarələri ilə toplu məlumat mexanizmləri arasında ciddi münasibət qurmalıdır. Bütün bunlar, qaydalara riayət etməyənləri və həmin şəxslərin tərəflərini ancaq hüquq müdafiə idarələrinə deyil, tam olaraq cəmiyyətə hesabat verməyə təkid edəcək» belələrinin savadsız və zərərli fəaliyyətini hamıya açıb göstərəcək, onların nüfuzunu zəiflədəcəkdir. L.N. Ovsyannikov yazır: «Aşkarlıq prinsipi təcrübi olaraq bundan təşkil edilmişdir ki, maliyyə monitoringi hesabına təyin edilən son nəticəni hər kəs tətbiq edə bilməlidir. Dövlətin valyutasından danışırıqsa, təsbit etmə çox vaxt 2 metodla təmin edilir: monitoring idarələri hesabına onları əmələ gətirmiş idarələrə illik hesabatlar və axıçı hesabatlar verilməsi, yoxlamaların son halının açıq nəşriyyatda çap olunması. Təşkil olunan monitoring tədbirləri əhali üçün strateji xüsusiyyətlərini yox edir və sözün pis mənasında gizli agent olur, nəzərdə tutulan əhəmiyyətin xeyli qismindən təcrid olunur, maliyyə monitoringinə xalq və ölkə sakinləri hesabına yardım göstərilməsi mümkün olmur». Eyni zamanda, L.N. Ovsyannikovun qeyd etdiyi kimi, «təsbit etmə şərtinin təmin edilməsi bir çox problemlərlə əlaqəli olub, mübahisə və iradlar doğurur. Aydındır ki, maliyyə yoxlamalarının bəzi nəticələri, əgər pozuntuların səbəblərini hüquq-mühafizə orqanlarının qüvvələri ilə təhqiq etmək, günahkarların üzə çıxarılması və onlara cəza verilməsi düşünülürsə, bu cür hallar dərhal elan edilə bilməz. Müəyyən hallarda, maliyyə monitoringinin məqsədəuyğun təşkili nöqtəyi-nəzərindən, təsbit

edilmə potensiallarının fəaliyyətinə müəyyən sərhədlər qoyan faktorlar da mövcuddur».

3.Qanunilik prinsipi.Qanunilik şərti aşağıda qeyd olunanları bizə çatdırmaq istəyir: tam olaraq, Respublika məcəlləsinin, həmçinin dövlət maliyyə nəzarəti innormativ hüquqi bazasının keyfiyyəti, yəni onun ictimai tərəqqinin hədəf nöqtələrini, ölkənin maliyyə mənbəyini möhkəmləndirmək və gücləndirmək məqsədlərinə müvafiq olması (gizli deyildir ki, normativ səlahiyyətli protokolların hər biri dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafına və təkmilləşdirməsinə kömək etmir və bütövlükdə, bu aktlar cəmiyyətin tələbatına, konstitusiya ilə təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlara lazımı səviyyədə uyğun gəlmir. Başqa sözlə desək, bəzən qanunların özlərində dövlət valyutasından məqsədsiz və yaxud səmərəli olmayan, başqa sözlə ölkənin maliyyə mənbəsinin güclənməsi üçün servis göstərməyən, ancaq rəsmi nöqtəyi-nəzərdən bütövlükdə «qanuni» olan qayələr məqsədilə faydalanılması nəzərdə tutulur); dövlət maliyyə nəzarəti orqanları, onların nümayəndələri (özlərinin nəzarət səlahiyyətlərini, o cümlədən nəzarətin həyata keçirilməsi və onun son cavablarına görə fikirlər çıxarılması vaxtı), o cümlədən onlarla qanuni şəkildə əlaqə saxlayan qurumların hər biri hesabına hüquq standartlarına əməl olunması.

Ümumiyyətlə, dövlət maliyyə nəzarətinin qanuniliyi sistem anlayışı olub, həm dövlət nəzarətçilərini, həm də fəaliyyətinə nəzarət edilənləri, eləcə də qərarlar qəbul edən dövlət orqanları da daxil olmaqla üçüncü şəxsləri əhatə edir, L.N. Ovsyannikov yazır: «Maliyyə nəzarətinin qanuniliyi cəmiyyət üçün onda gerçəkləşir ki, həmin orqanlar tərəfindən yaradılan sənədlər - dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının apardığı yoxlamaların nəticələri barədə aktlar.... səlahiyyətli və fiziki kəslərin hər biri üçün, hakimiyyət və məhkəmə orqanları üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edir».

(16)

4. Obyektivlik şərti. Gözətçilərin son vəziyyət üçün əldə etdiyi məlumat, o cümlədən monitorinqlərin planlı şəkildə təşkili və yerinə yetirilməsi gözətçilərin reaksiyası müəyyən qərəzliliyi, o cümlədən müəyyən özəl motivləri istisnalıq təşkil

etməlidir. Misal üçün, monitoring işlərinin planlı təşkili və təmin edilməsi monitoring edilən obyektlərin işlərində mütləq mənfi aspektlərin olması haqqında əvvəlcədən təşəkkül edən müəyyən qərəzli təklifi gözardı etməlidir.

Monitoringlərin əldə etdiyi məlumat haqqında iddialar da (xüsusən materialların təqdim edilməsi baxımından) qərəzsiz, əsaslılıq təşkil etməli və uyğun informasiyalarla, keyfiyyətli məlumatdan təşkil olunmuş məmulatlarla qəbul olunmalıdır.

Bu halda, L.N. Ovsyannikovun düzgün şəkildə vurğuladığı kimi, «maliyyə nəzarətinin qayda və təlimatlarının ciddiliyi - bu nəzarətin obyektivliyinə mühüm zəmanətdir. Qanunvericiliyin tələbləri məhz bu qayda və təlimatların köməyi ilə müfəttişlərin və digər maliyyə nəzarətçilərinin hərəkətlərinə transformasiya edir».(16)

5. Məsuliyyət şərti. Sözügedən şərtə minimum üç aspektdə baxmaq olar: gözətçilərin öhdəliyi, monitoring edilənlərin cavabdehliyi və III şəxslərin (həmçinin təkliflər təsdiq edənlər də aid edilməklə icra hüquqlarına sahib olan dövlət idarələrinin) öhdəliyi. Aşağıda həmin aspektləri ardıcıl olaraq predmeti ilə əlaqədar nəzərdən keçirək.

a) Nəzarətçilərin məsuliyyəti. Dövlət maliyyə monitoringinin müəyyən subyekti ona tapşırılmış monitoring vəzifələrinin zəruri formada həyata keçirilməsinə görə cavabdeh olmalıdır. Dəqiq subyektə formal şəkildə asılı hala salınmış və düzgün obrazlı şəkildə istənilən monitoringin həyata keçirilməsi üçün cavabdehlik rəsmi nöqteyi-nəzərdən təyin olunmalıdır. Əks halda subyekt nəzarəti lazımı səviyyədə həyata keçirməyəcəkdir. Məsuliyyət eyni zamanda monitoring predmetlərinin inkişaf etdirilməsinə aid məqsədli, təcrübi və həqiqətən lazımı və əhəmiyyətli məsləhətlər verilməsinə imkan verir.

b) Yoxlanılanların məsuliyyəti. Dövlət maliyyəsinin və digər əmlakın idarəsində üzə çıxarılmış nöqsanların və sui-istifadə situasiyalarının əmələ gəlməsində günahkar olanlar təyin edilməli və günahkarlar dövlət maliyyəsi üçün törətdikləri qeyri-qanuni və yaxud qeyri-adekvat davranışların effekti və işlənən cəzanın ağırlıq səviyyəsinə görə cavabdeh olalıdırlar.

c) Üçüncü şəxslərin məsuliyyəti. Üçüncü şəxslər, o cümlədən dövlət maliyyə monitorinqi idarələrinin çıxışları və yaxud fərmanları üzrə təkliflər təsdiq etmək səlahiyyətinə sahib olan dövlət idarələri, o cümlədən dövlət maliyyə monitorinqi idarələri ilə qanuni əlaqəyə girən digər qurumlar dövlət maliyyə nəzarəti idarələrinə olan reaksiyalarında öz funksiyalarını zəruri dərəcədə həyata keçirmədiklərinə görə cavabdeh olmalı və bu sadalanan üsullar normativ səlahiyyətli protokollarda əsas götürülməlidir.

6. Tarazlıq prinsipi. Bundan əvvəlki prinsiplə ayrılmaz şəkildə bağlı olan tarazlıq prinsipi o deməkdir ki, subyektə nəzarət funksiyaları tapşırırlarkən, subyektin həmin funksiyaları yerinə yetirməsi üçün müvafiq vasitələrlə təminatı olmalıdır. Eyni qayda ilə, vasitələrin də hər biri bu və ya digər funksiyalarla bağlı olmalıdır. Başqa sözlə desək, nəzarət subyektinin vəzifələri müəyyən edilərkən müvafiq hüquq və imkanlar da müəyyən edilməlidir və əksinə.

7. Sistemlilik prinsipi. Bu prinsip dövlət maliyyə monitorinqi idarələrinin sırf idarəetmə üsulu olaraq mövqe tutmasını demək istəyir. Ancaq idarəetmə üsulunu yaradan komponentlərin sayı az olmaya bilər, başqa sözlə desək idarəetmə üsulu, yeganə iyerarxik təbəçilik mexanizminin əlaqələndirici özəyi anlamını vermir. İdarəetmə sahələri əsasında əmələ gələn monitorinq idarələrinin nisbi surətdə azadlığına şərait yaradılır.

Prinsiplərin hər biri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir, onların uzlaşma qaydası konkret şəraitdən asılıdır.

Maliyyə nəzarətinin təşkili əsasları dedikdə aşağıda qeyd olunan nəzarət formalarını əhatə edir.

- İnzibati qanunvericilik çərçivəsində nəzarət
- Mülki qanunvericilik çərçivəsində nəzarət
- Prosessual qanunvericilik çərçivəsində nəzarət

1.3. Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübə

Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində çoxəsrlik beynəlxalq təcrübəyə dayanaraq qeyd edə bilərik ki, xarici ölkələrdə nəzarət-təftiş orqanları bütövlükdə Dövlət maliyyə nəzarətinin məqsədi dövlət maliyyə vəsaitlərinin planlaşdırılması, yaradılması, bölüşdürülməsi və onlardan istifadə edilməsi də daxil olmaqla, sərəncam və icra hərəkətlərinin məqsədamüvafiqliyinin və səmərəliliyinin qanunilik prinsipi əsasında təmin edilməsindən, prinsipi isə müstəqillik, aşkarlıq, qanunilik, obyektivlik, məsuliyyətlik, tarazlıq və sistemlilikdən ibarətdir.

Eyni zamanda məsuliyyətin vahidliyi, qarşılıqlı əlaqə və koordinasiya, xətlər barədə vaxtında məlumat vermək, nəzarət planlarının məxfiliyi, iqtisadi səmərəlilik və faktorlar inkişaf etmiş ölkələrin (ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya) təcrübəsində geniş istifadə olunur.

Beləliklə, metodoloji əsasları, təşkilati təminatı, normativ hüquqi bazası, nəzarətin metodiki təminat sistemi, elmi-tədqiqat və tədris bazası, maddi-texniki və maliyyə təminatı, təkmilləşdirmə mexanizmi və informasiya-rabitə infrastrukturu olan dövlət maliyyə nəzarəti sistemləri, qanunilik, səmərəlilik, məqsədamüvafiqlik və təşkilati strukturun optimallığı istiqamətlərində fəaliyyət göstərirlər. Bununla da dövlət maliyyə nəzarətinin nəticələri sonrakı iqtisadin göstəricilərin planlaşdırılmasında, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, dövlət idarəetməsində büdcə ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsində, dövlət idarəetmə sistemi və strukturunun təşkilində və yenidənqurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Demokratik olan ölkələrdə qanunvericilik hakimiyyəti üzrə nəzarət etmə orqanı dövlət maliyyə nəzarətinin ali vəsiləsi hesab edilir. Sahib olduqları xüsusi statusa əsasən həmin orqanlar kənar (büdcənin icra edilməsinə və dövlət idarəetməsinin başqa əməliyyatlarına qarşı əlaqədə) maliyyənin nəzarətini təmsil edirlər. Bir şəkildə, ölkələrdə xüsusi parlament nəzarəti təsisatları mövcudur. Bir çox dövlətlərdə onlar sosial-iqtisadi həyatda və siyasi həyatda hiss olunacaq dərəcədə layiqincə rol oynayırlar. Yaponiyada-Nəzarət təftiş idarəsi, Rusiyada- Rusiya Federasiyası Hesablama Palatası, Brazilyada- Federal Hesablama Məhkəməsi, Amerika Birləşmiş

Ştatları-ABŞ Konqresi Baş Nəzarət idarəsi, İsveçrədə-Milli Təftiş Bürosun, Polşada-Ali Nəzarət Palatası və s. nəzarət orqanlarına misaldır.

İnkişaf edən ölkələrdə parlament və hökumət nəzarət və təftiş sistemləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və paralel olaraq fəaliyyət edirlər. Eyni vaxtda parlament nəzarət sistemləri qismən geniş səlahiyyətlərə və imtiyazlara sahibdirlər. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Hesablama Palatası idarəetmə və dövlətin vəsaitlərindən həm dövlət, həm də qeyri-dövlət, yəni özəl olan təşkilatlar tərəfindən istifadə (əsas olaraq, onların təyin edilməsi üzrə xərclənməsi) olunmasına, habelə maliyyə-təsərrüfat prosedurlarının qanuniliyinə bilavasitə nəzarət edilməsindən ayrı, dövlətin xarici və daxili borclardan, federal büdcədən kənar olan fondlar, dövlət mülkiyyətinə sərəncamla bağlı vəsaitlərin büdcəyə girməsi və bank sistemində nəzarəti reallaşdırır, fərqli maliyyə ekspertizaları aparır, büdcə-maliyyə xüsusiyyətli normativ olan hüquqi aktlara (misal, federal büdcənin layihələrinə, Rusiyanın beynəlxalq müqavilələrinə və dövlət lahiyyələri) rəylərini verir və s., ABŞ Konqresinin Baş Nəzarət İdarəsi əsaslı olaraq dövlətin vəsaitlərinin idarə olunmasında nazirlik və əsas idarələrə, hökumət sifarişlərinin reallaşdırılmasında isə şəxsi firmalara müntəzəm nəzarət edir. Almaniyadakı Federal Hesablama Palatası bu cür məsələlərdə hər bir federal müəssisələrə, sığorta idarələrinə, dövlətin əlli faizlik iştirak hissəsi olan şəxsi müəssisələrə, həmçinin dövlət vəsaitlərinə sərəncam verən bütün başqa təşkilatlara və idarələrə olan nəzarəti reallaşdırır. Avstriyanın Hesablama Palatası tək federasiyanın dövlət təsərrüfatlarının deyil, həmçinin xeyriyyə və başqa fondlarla və idarələrlə əlaqəli olan və federasiya orqanları ilə idarə olunan maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasını aparmaq səlahiyyətinə sahibdir. Macarıstanın Dövlət Hesablama Palatası, bundan başqa, Vergilər İdarəsinin, Dövlət Gömrükxanasının və həmçinin partiyaların fəaliyyətlərini yoxlayır. Federal dövlətlərin nazirlikləri və baş idarələri isə, onlar daxili nəzarət - təftiş şirkətlərinə sahibdirlər. Hər bir bu cür təşkilat həmin nazirlik və həmin baş idarənin nəzarət etmə məqsədlərinin və vəzifələrinin reallaşdırılması üçün nəzərə alınmışdır. Özü də öhdəliklərindən asılı olaraq, onlar həm sahənin nəzarətini (ona birdə idarədaxili nəzarətdə deyirlər), həmçinin sahələrarası nəzarəti reallaşdırma bilərlər. (29, 108)

Bir çox ölkələrin qanunvericiliyində ali dövlət maliyyə nəzarəti qurumlarına icra səlahiyyətləri verilməmişdir (bunun nəticəsi kimi, onların funksiyaları ötürülmüş səhvlərin və sui-istifadə faktlarının qeyd olunması və bu haqda informasiya verilməsi ilə məhdudlaşdırılır). Misal üçün, anqlosaks nəzarət sisteminə daha çox üstünlük verilən ölkələrdə nəzarət orqanlarının işləri nəzarət haqda olan hesabatın hazırlan edilməsi ilə bitir. Cəzanın müəyyənləşməsinə və dəqiqləşdirici tədbirlərin görülməsini başqa orqanlar həll edirlər: yönəldici və inzibati tədbirləri müəyyən parlament orqanlarının nəzarəti ilə icra hakimiyyəti orqanları müəyyən edirlər, əgər cinayət qanunvericiliyinin pozuntusuna yol verilmişdirsə, onda bu iş məhkəmə hakimiyyətinin orqanlarına verilir. Eyni vaxtda bəzi dövlətlərin (məsələn, Çexiya Respublikası, Latviya Respublikası, Fransa Respublikası, İspaniya Respublikası və s.) qanunvericiliyi ali dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarına yoxlanılmış şəxslərə və obyektlərə pul cəriməsi vermək hüququ verir. Bundan başqa, Fransa, Braziliya, İspaniya, İtaliya və başqa ölkələrin ali dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının həmçinin yurisdiksiya məsələlərində səriştəli şəkildə mühakimə hissələri vardır. Bununla əlaqəli bir neçə məsələyə diqqət verək. Çatışmazlıqların aradan götürülməsi məqsədilə tədbirlər görmək sahəsində konkret səlahiyyətlərə sahib olan bu dövlətlərin ali dövlət maliyyə nəzarəti orqanları təftiş hesabatlarında tələb olunan tədbirlərin reallaşmasına daha böyük təsir edə bilirlər.

Həm hökumətdən, həmçinin də parlamentdən asılı olmadan, tamamilən müstəqil fəaliyyətdə olan İsveçrənin ali nəzarət orqanı olan Milli Təftiş Bürosunun (MTB) habelə ölkənin parlamentinin də (onun hər komitəsi də daxil olunmaqla) hər hansı tapşırıqların verilməsi və ya yoxlamaların aparılması üçün uyğun hesab edilən obyektlər təklif etmək hüququna sahib deyildir. Parlament MTB-nin fəaliyyətinin ancaq ümumi yönələrini müəyyənləşdirə bilər. Həmin istiqamətlər büdcəyə aid təkliflərə baxılması ilə bağlı, MTB-nin nəzərinə çatdırılır. Onu da bildirmək lazımdır ki, MTB-nin qüvələri ilə ayrı ayrılıqda tədqiqatların aparılması haqqında İsveçrə parlamentinin bütövlükdə xüsusi qərarları MTB ilə razılığa gəldikləri və MTB bu qərarları nəzərdən keçirməlidir.

Bilindiyi kimi, maliyyə nəzarəti nazirlikləri, dövlət komitələri və başqa dövlət

idarəetmə orqanları idarə elədikləri şirkətlərin maliyyə-təsərrüfat nizamı üzrə nəzarəti özlərinin mərkəzi aparatlarında olan struktur sahələri ilə reallaşdırırlar. Bu mənada AFR-in praktikasında Hesablama Palatasının fəaliyyətinə kömək etmək məqsədilə nazirlik və əsas idarələr çərçivəsində iki mindən yuxarı əməkdaşı olan yüzə yaxın ilk yoxlama qrupları əmələ gəlmişdir. Həmin qruplar yoxlanılmış idarələrə inteqrasiya olunarsa da qrupların fəaliyyətinə rəhbərliyi birbaşa Hesablama Palatası reallaşdırır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin buna oxşar modeli İsveçrədə də vardır. Məsələn, İsveçrənin federal hökumətinin maliyyə nəzarət edənləri tabe olduqları strukturların (məhkəmələr və dövlət idarələri və müəssisələri də aid olunmaqla) maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasına cavabdehdir və eyni dövrdə bu strukturların rəhbərliklərinə tabedirlər (beləki nəzarət funksiyalarını reallaşdırarkən onlar struktur rəhbərlərindən asılı vəziyyətdə olurlar). Maliyyənin nəzarətçilərinin reqlament işləri Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsində (İsveçrədə maliyyə sferasında nəzarət üzrə parlamentin səlahiyyətlərini reallaşdıran, inzibati cəhətdən İsveçrənin Maliyyə Departamentinə tabe olunsa da, eyni vaxtda öz hərəkətlərində tamamilən müstəqil olan xüsusi ali maliyyə nəzarəti orqanı) təsdiqlənir. Vacib olduqda əsas idarə maliyyə nəzarətçilərinin dəyişməsi haqqında federal hökumətin müzakirəsinə çıxmasına görə təqdimat vermək hüququna sahibdirdir. Bundan başqa, Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi maliyyə nəzarətçilərinin fəaliyyətinə nəzarət edir və onlarla sıx münasibətdə fəaliyyətdədirlər. Maliyyənin nəzarətçiləri illik olan yoxlamaların planlarını və aparılan hər bir yoxlamanın yekunlarını (aşkar edilmiş pozuntular haqqında cəld xəbər vermək şərtilə) əsas idarəyə baxılmağa görə təqdim olurlar. Habelə baş idarənin mövcud funksiyalarına maliyyə nəzarət edənlərinin peşə hazırlığı və təzədən hazırlıq keçmələri də aiddir.

ABŞ-la fərqləndirdikdə xərclərin və büdcənin kəsirinin çox olduğu Avropa dövlətlərinin hökumətləri onun aşağı salınmasını maliyyə strategiyasının başlıca vəzifəsi kimi hesab etsələr də, özünün maliyyə imkanlarını reallığa uyğun olaraq dəyərləndirir və tək qayda olaraq büdcənin tam şəkildə balanslılığının təmin olunmasını başlıca məqsəd kimi sayırlar. Həmçinin müəyyən dərəcədə qəbul olunan büdcənin kəsiri iqtisadi artım amili olaraq nəzərdən keçir. Bir çox iqtisadçılar

bu cür hesab edirlər ki, iqtisadi artıma çatmaqdan ötrü dövlətin xərcləri aşağı salınmalı, dövlətin iqtisadiyyata olan müdaxiləsi zəifləməli, vergilər isə bacardıqca aşağı salınmalıdır.

Başqa iqtisadçılar isə ÜDM-in təzədən bölüşdürülmüş hissəsinin minimum şəkildə maddi tələblərinin ödənməsi üçün azlıq edir fikrindədirlər. Hər qrupda olan iqtisadçılar özlərinin mövqelərini sübut etməkdən ötrü beynəlxalq praktikaya müraciət edirlər. I - qrup iqtisadçılar Asiya dövlətlərinin praktikasına çox yer verirlər, çünki keçid dövründə fəaliyyətdə olan bu dövlətlərdə ÜDM-də dövlətin xərclərinin xüsusi çəkisi az olsa da, artımın tempi çox yüksəkdir.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin gücləndirilməsinin tərəfdarları olan iqtisadçılar isə əksinə, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrin təcrübəsinə əsaslanırdılar. Bu ölkələrdə, əsasən Avropa ölkələrində dövlət xərclərinin ÜDM-in dövlət tərəfindən tutduğu xüsusi çəkisi 50%-dən yuxarıdır. Odur ki, iqtisadi artım ilə ÜDM-in dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülən hissəsi arasında olan asılılığı daha geniş tarixi planda nəzərdən keçirmək lazımdır ki, ümumi bir qanunauyğunluq müəyyən edilmiş olsun. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, burada istehsal amillərinin (əmək və kapital) təklifi, onlardan istifadənin səmərəliliyi ilə müəyyən olunan dövlət xərcləri və iqtisadi artım templəri arasında mürəkkəb dialektik qarşılıqlı asılılıq vardır.

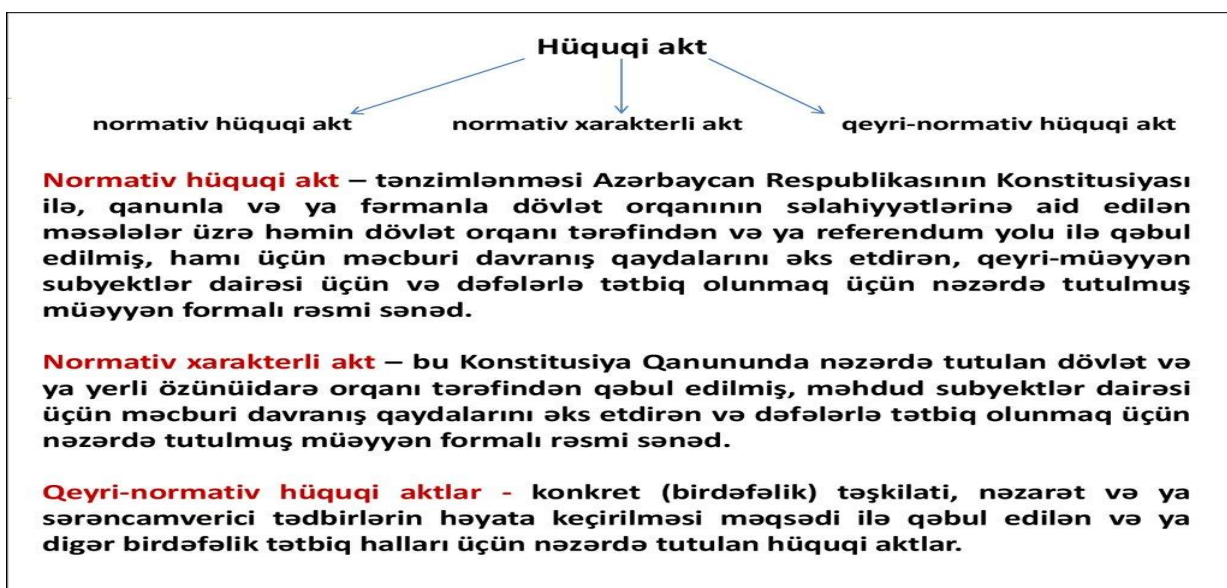
Fikrimizcə, inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərlə və dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi arasında obyektiv əlaqənin olduğunu göstərməklə yanaşı belə hesab edirik ki, bu əlaqə heç də tam asılılıq əlaqəsi deyildir. Adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsi üçün geniş göstəricilər sistemi uyğun gəlir ki, bu göstəricilər səviyyəsi konkret şəraitdən və dövlət öhdəliklərindən asılıdır. (33, 178) Odur ki, dövlət xərclərinin müəyyən səviyyəsinə nail olunması ideal məqsəd kimi qəbul edilə bilməz. Bir qayda olaraq ABŞ-da maliyyə-büdcə siyasətində əsas meyl yeni iş yerlərinin açılmasına, uzunmüddətli layihələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinə, kapital bazarlarında borcların azaldılmasına istiqamətləndirilmişdir.

FƏSİL II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1 Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin normativ hüquqi bazasının formalaşdırılması

Dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyətini, onun metodologiyasını, təşkilini və təkmilləşdirilməsini müəyyənləşdirən xüsusi hüquqi aktların (bütünlüklə dövlət maliyyə nəzarətinə həsr edilmiş qanun) qəbul edilməsi iqtisadi islahatlar, maliyyə və hər hansı başqa dövlət siyasəti məsələlərinin həlli real irəliləyişlərə gətirib çıxarmaqdadır. Bu cür qanunlar və əsasnamələr dövlət maliyyə nəzarəti üçün bazadır, onlar adekvat normativ hüquqi mexanizm yaradır, sistemin formalaşması və fəaliyyət göstərməsi imkanını təmin edir. Nəzarət sistemində dair etibarlı mexanizmlər - o cümlədən təminat və reqlament materialları, dövlət orqanlarının müxtəlif strukturları tərəfindən birgə qərarlar qəbul edilir, və ən başlıcası, həmin strukturların necə hərəkət etməli olması barədə təşkilatı tədbirlər işlənilib hazırlanır. Bu cür mexanizmlərin olması, hər hansı qanunun və əsasnamənin icrasına köməkçi olmaqla bərabər prespektivliyi də yüksəltməkdədir.

Şəkil 1 Normativ xarakterli aktların hazırlanması və qəbulu

Mənbə. Müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin normativ hüquqi bazasının formalaşdırılmasına dair ilkin olaraq aşağıdakı normativ akt və sərəncamları sadalamaq istərdim:

«Hesablama Palatası barəsində» 2 iyul 1999-cu il tarixli, (dekabr ayının 7-si 2001-ci il tarixli dəyişikliklərlə və əlavələrlə), «Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Nizamnaməsi» 5 mart 2002-ci il tarixli, «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı barəsində» iyun ayının 10-u 1996-cı il tarixli (sentyabr ayının 30-u 1997-ci il, dekabr ayının 29-u 1998-ci il, oktyabr ayının 12-si 2001-ci il və noyabr ayının 23-ü 2001-ci il tarixli dəyişikliklərlə və əlavələrlə), «Azərbaycan Respublikasında banklar haqqında və bank fəaliyyəti barəsində» iyun ayının 14-ü 1996-cı il tarixli (sentyabrın 20-si və oktyabrın 20-si 1998-ci il, noyabr ayının 23-ü 2001-ci il tarixli dəyişikliklərlə və əlavələrlə), «Büdcə sistemi haqqında» iyul ayının 2-si 2002-ci il tarixli, «Valyuta tənzimlənməsi haqqında» oktyabr ayının 21-i 1994-cü il tarixli (noyabrın 27-si 2001-ci il tarixli dəyişikliklərlə və əlavələrlə), «Yerli vergilər və ödənişlər haqqında» dekabr ayının 27-si 2001-ci il tarixli, «Kredit ittifaqları haqqında» mayın 2-si 2000-ci il tarixli AR-nın Qanunları, Azərbaycan Respublikasının Gömrük, Vergi və Mülki məcəllələri, AR-sı prezidentinin mart ayının 29-u 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi «Azərbaycan Respublikasına Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamə», Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin noyabr ayının 6-sı 2000-ci il tarixində (qərar N-203) təsdiq etdiyi «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı barəsində Əsasnamə» “ Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2 iyul 2002-ci il , Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli 48 saylı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə” “Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi ” 29 dekabr 2015-ci il 96-VQ nömrəli, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli 48 saylı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti haqqında Əsasnamə” və s. qanunvericilik aktları.

Makroiqtisadi planda maliyyə-kredit təşkilatları digər təşkilatlarla müqayisədə

daha böyük rol oynayır və dövlət siyasətinin maraqlarına cavab verən funksiyaları daha dolğun reallaşdırır.

Maliyyə-kredit sistemində iştirak edən sığortaçıların, bankların, kredit kooperativlərinin və qeyri-dövlət təqaüd fondlarının, investisiya kompaniyalarının təşkilati-hüquqi formaları, ilk vaxtlarda xüsusi ola bilər, çünki hal-hazırda əsas pul vəsaitləri xüsusi sığorta təşkilatlarında, investisiya kompaniyalarında toplanmışdı.

Ölkənin maliyyə-kredit sektorunun sonrakı inkişafı və tənzimləmə alətlərinin unifikasiyası üçün Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi bankının səlahiyyətini məhdudlaşdıraraq 10.03.2016 ildə bütöv maliyyə kredit sektoruna nəzarət üçün meqatənzimləyici institutu Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yarandı.

Maliyyə bazarının müvəffəqiyyətli inkişafı üçün peşəkar səviyyədə təşkil edilmiş tənzimləmə, fəaliyyətin qanunvericiliklə dəqiq müəyyənləşdirilməsi, sektorun iştirakçılarının sabitliyi və ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi, obyektiv nəzarət, həmçinin ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən aparılan yoxlamaların olması vacibdir. Bazarın bütün iştirakçıları əmin olsalar ki, tənzimləyici investorların hüquqlarını effektiv müdafiə edir, müstəsna dərəcədə bazarın maraqları üçün fəaliyyət göstərir, onda investorların etibarını və investisiyaların miqdarını yüksəldər, bazar institutları daha tez inkişaf edər.

Son illərdə dövlət maliyyə nəzarətinin (daha doğrusu, onun ayn-ayn aspektlərinin) hüquqi bazası bir qədər genişlənmişdir (Vergi və Gömrük məəcəllələri, Bütçə sistemi, eyni nəzarət orqanları barəsində qanunvericilik aktları qəbul olunmuşdur). Məsələn, dövlət maliyyə nəzarətinin bir çox məsələləri «Bütçə sistemi barəsində» AR-nın Qanununda öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzarət probleminin həlli istiqamətində Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları bütövlükdə dövlət maliyyə nəzarəti sistemində islahatların, hətta ilkin normati və hüquqi bazasının formalaşması və inkişaf etməsinə gətirən çıxarmışdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin ümumi normativ hüquqi aktlar sisteminin müəyyən mənada sistemyaradıcı həlqəsi olan təməl əhəmiyyətli hüquqi akt barədə məsələni nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, «Dövlət nəzarəti haqqında»

Azərbaycan Respublikasının Qanunu çox geniş xarakterə malik olmalı, müvafiq əlavələrlə birlikdə dövlət maliyyə nəzarətinin nəinki bütün məsələlərini, hətta prinsiplial məsələlərini də tam işıqlandırmalıdır. Bu qanun normativ hüquqi aktlar sisteminin sistemyaradıcı həlqəsi rolunu oynaya bilər.

Beləliklə, ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafının, onun müasir dövlət idarəetməsinin tələblərinə, dövlət siyasətinin məqsədlərinə uyğun gələn keyfiyyətə yeni səviyyəyə çatmasının əsasını qoyan qanunların işlənilib hazırlanması - Azərbaycan Respublikasında və onun subyektlərində milli xüsusiyyətlərin qorunub saxlanmasını və onlardan səmərəli istifadə olunmasını, vətəndaşların rifahının artmasını təmin edən dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin, inkişafının və təkmilləşdirilməsinin normativ hüquqi təməlini yaradır.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyəti müəyyən edilmiş hüquq normaları əsasında həyata keçirilir ki, onların da əsas mənbələrini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, “Büdcə sistemi barəsində” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Ölkənin mövcud qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikasının mövcud qanunları və milli özünü idarəetmə orqanlarının mövcud qanunvericilik aktları, normativ hüquqi aktları (AR Prezidentinin sərəncamları, AR Nazirlər Kabinetinin verdiyi qərarlar və s.) təşkil olunur.

Dövlətin və bələdiyyənin maliyyə nəzarətini qanunvericilik hakimiyyəti orqanları, icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyənin qurumlarının icra-sərəncamçı orqanları reallaşdırırlar.

Qanunvericilik hakimiyyəti orqanının nəzarəti onun xüsusi nəzarət orqanının (Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası (ARHP), Azərbaycan Respublikasının subyektlərin və bələdiyyə qurumlarının daimi şəkildə fəaliyyətdə olan nəzarət komissiyalarının) əmələ gəlməsini nəzərə alır. İcra hakimiyyətinin orqanları və bələdiyyə qurumlarının icra-sərəncamçı orqanları (vəzifəli olan şəxslər) tərəfindən reallaşdırılan maliyyə nəzarəti AR-nın Maliyyə Nazirliyi Dövlət Maliyyə Nəzarəti Agentliyi və Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, AR-nın bələdiyyə qurumlarının və subyektlərin və ya bunların həvalə elədikləri orqanlar və büdcənin vəsaitlərinin əsas

sərəncamçıları tərəfindən reallaşdırılır.

ARHP-sı maliyyənin nəzarətinin daimi şəkildə fəaliyyətdə olan dövlət nəzarət orqanıdır. ARHP-sı özünün fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, “Hesablama Palatası” haqqında iyul ayının 2-si 1999-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunları və başqa dövlət qanunlarını rəhbər tuturlar. ARHP-nın başlıca vəzifəsi dövlətin büdcəsinin icra edilməsinə xarici nəzarətin reallaşdırılmasından ibarətdir.

ARHP-nın başlıca vəzifələri aşağıdakılardır:

- dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin öz zamanında reallaşdırılması üzərində olan nəzarətin təşkil edilməsi və reallaşdırılması;
- dövlətin büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət pul fondlarının layihələrinin gəlirlərinin və xərclərinin əsaslılığının dəyərləndirilməsi;
- dövlətin büdcəsinin və büdcədən kənar olan dövlət fondlarının müəyyən olunmuş göstəricilərdən uzaqlaşmasının təhlil edilməsi;
- dövlətin büdcəsinin icra edilməsi üzərində olan operativ nəzarət və kompleks şəkildə təftiş və tematik şəkildə yoxlamaların edilməsi;
- büdcə əməliyyatında qanun pozulmalarının və uzaqlaşmasının təhlil edilməsi;
- dövlətin vəsaitinin xərclənməsi və dövlətin mülkiyyətindən istifadə edilməsinin səmərəliliyi və məqsədyönlülüğünün dəyərləndirilməsi;
- dövlətin büdcəsi layihəsinin qanuni və normativ hüquqi aktlarının ekspertizasının keçirməsi; AR-nın Mərkəzi Bankda dövlətin büdcəsi və büdcədən kənar olan dövlətin fondlarının vəsaitlərinin hərəkətdə olmasının qanuniliyi və zamanında aparılması gedişatına nəzarət olunması;
- dövlətin büdcəsinin icra edilməsinin gedişatı barəsində Milli Məclisə arası kəsilmədən hesabatın təqdim olunması.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi dövlət maliyyə nəzarətini bilavasitə həyata keçirən orqan deyildir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 fevral 2016-cı il tarixli, 760 nömrəli qərarına uyğun olaraq, qiymətli kağızlar bazarı, investisiya fondları, sığorta təşkilatları, kredit təşkilatları o cümlədən bank, bank olmayan kredit təşkilatları və poçt rabitəsinin operatoru və ödəniş sistemləri

fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, tənzimlənməsi və nəzarəti, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın mənimsənilməsi, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini, habelə bu sahələr üzrə nəzarət sisteminin çevikliyi və şəffaflığını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası publik hüquqi şəxs yaradılmışdır. Bundan ayrı, Nazirlik Dövlətin Gömrük orqanları tərəfindən edilən bütün Gömrük ödənişlərinin hesaba alınması və tutulması məsələlərinə dair hüquqi aktlardan istifadə olunmasına, nəqliyyat və əmtəə vasitələrinin gömrük qiymətlərinin müəyyənlişməsinə nəzarəti reallaşdırır.

AR-nın Maliyyə Nazirliyi və Dövlətin agentlikləri özlərinin fəaliyyətlərini icra hakimiyyətlərinin başqa orqanları, AR-sı subyektlərinin icra hakimiyyəti orqanları, yerli olan icra hakimiyyəti orqanları, ictimai birliklər və başqa təşkilatlar ilə qarşılıqlı şəkildə reallaşdırırlar. Onlar özlərinin fəaliyyətlərində AR-nın Konstitusiyası, AR-sının qanunlarını, AR-sı Prezidentinin Fərmanlarını və sərəncamlarını, beynəlxalq müqavilələri, AR-sının Maliyyə Nazirliyinin hüquqi aktlarının və müəyyən qaydalarını əsas kimi tuturlar.

Dövlətin Maliyyə Nəzarəti Xidməti AR-sı Prezidentinin “AR-sının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarət Xidməti barəsində” fevral ayının 9-u 2009-cu il tarixli Fərmanına uyğun yaradılan və aşağıda qeyd edilən vəzifələri icra edirlər:

- maliyyə və büdcə sferasında nəzarətin və yoxlamanın, habelə valyuta nəzarətinin orqanı funksiyalarını reallaşdırır;
- dövlətin büdcəsinin icra edilməsini təmin edir, büdcələrin icra olunmasının kassa xidmətini görür, dövlətin büdcəsinin, büdcədən kənar olan dövlətin fondları vəsaitinin və dövlətin mülkiyyətində olan maddi dəyərlərin doğruluğunu və səmərəli şəkildə istifadə edilməsinin təftişini və yoxlanmasını reallaşdırır;
- dövlətin büdcəsinin vəsaiti ilə əsas sərəncamçıların, sərəncamçılar və dövlətin büdcə vəsaitini alanın əməliyyat aparılmaları üzərində ilk və cari olan nəzarəti təmin olur.

Xidmətin başlıca səlahiyyətlərinə isə daxildir:

- dövlətin büdcəsinin kassanın icra edilməsi üzrə prosedurlarının uçotunun aparılması;
 - dövlətin büdcəsinin vəsaitinin əsas sərəncamçıları, sərəncamçılar və alıcıların şəxsi olan hesablarının açılması və prosedurlarının aparılması;
 - dövlətin büdcəsinin, icmal büdcə göstəricilərinin, büdcənin öhdəlikləri səviyyəsinin və onun dəyişdirilməsinin uçotuna nəzarət olunması;
 - dövlətin büdcə vəsaitinin öncədən proqnozlaşdırılmasının və kassanın planlaşdırılmasının reallaşdırılması;
- dövlətin büdcəsinin icra olunması barəsində operativ məlumat və hesabatların tərtib edilməsi və AR-sının Maliyyə Nazirliyinə təqdim olunması.

Bu qeyd edilənlərlə birgə Maliyyə Nəzarəti Xidməti maliyyənin büdcə nəzarəti barəsində AR-sının hazırkı qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq, dövlətin icra hakimiyyətinin orqanları, AR-sı subyektləri və milli özünü idarəetmə orqanlarının yoxlanmaları üzərində olan nəzarəti reallaşdırır. AR-sında reallaşan (kredit şirkətləri və valyuta birjalarından ayrı) valyuta proseduralarına nəzarət edir, valyuta prosedurlarına əsasən uçotun və hesabatın tam olmasının və doğruluğunun yoxlanmasını təşkil edir, maliyyə-büdcə sahəsində nəzarətlərin və yoxlamaların tək məlumat sisteminin yaranmasını və aparılmasını təşkil edir.

Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti AR-sı Prezidentinin “AR-sı Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti barəsində” fevral ayının 9-u 2009-cu il tarixli Fərmanına əsaslanaraq sığorta işi sferasında nəzarətləri və yoxlamaları reallaşdırır. Xidmətin dövlətin hüquqlarının və mənafelərinin qorunması, sığorta qanunvericiliyinin tələblərinə əməl olunması məqsədi ilə sığorta sferasında tənzimləmə və nəzarət funksiyasını, sığorta bazarının peşəkar iştirakdənlərinin fəaliyyəti üzərində hazırkı qanunvericiliyə əsasən nəzarəti reallaşdırır. Sığorta edənlərin maliyyə sabitliyinə və ödəmə qabiliyyətinə, mövcud olan normativlərə əməl olunmasına nəzarət edir. Həmin bu orqanlar, həmçinin, sığortaçılar tərəfindən təqdim edilmiş hesabatları qəbul etmək və təhlil etmək, sığorta bazarının iştirakçılarının sığorta qanunvericiliyi ilə müəyyənlanmış öhdəliklərinin reallaşdırılmasına nəzarət etmək səlahiyyətinə sahibdir.

AR-sı Prezidentinin “AR Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi barəsində” fevral ayının 9-u 2009-cu ildə verilən Fərmanına əsaslanaraq Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlətin büdcəsinin kassa icrasını reallaşdıran, bu maliyyə prosedurlarının uçotunu aparan, büdcənin xərcləri üzrə dövlətin adından büdcənin təşkilatları önündə olan öhdəlikləri qəbul edən, dövlətə məxsus olan maliyyə vəsaitlərinin tək mərkəzdən idarə edən, həmin vəsaitlərin daxil edilməsi və məqsədyönlü olaraq xərclənməsi sferasında ilk cari nəzarəti reallaşdıran orqandır.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin başlıca səlahiyyətlərinə bunlar daxildir:

- > dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar olan dövlət fondlarının vəsaitlərinin, dövlətin mülkiyyətində olan maddi dəyərlərin istifadə edilməsinə nəzarət olunması;
- > dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının, AR-sı subyektlərinin dövlətin icra hakimiyyəti orqanları və yerli olan özünü idarəetmə orqanının maliyyə nəzarəti orqanının AR-sının maliyyə-büdcəyə nəzarət və yoxlama barəsində qanunvericiliyinin icra edilməsi üzərində nəzarət edilməsi;
- > AR valyuta qanunvericiliyinə rezidentlər tərəfindən və qeyri-rezidentlər tərəfindən riayət olunmasına nəzarət edilməsi;
- > AR qanunvericiliyinə əsasən özünün səlahiyyətləri daxilində inzibati hüquqi pozuntularına qarşı tədbir görmək;
- > dövlət büdcəsindən olan maliyyə yardımını, AR-sı Hökumətinin zəmanətini, büdcənin kreditini, büdcənin ssudasını və büdcənin investisiyasını alanların büdcə qanunvericiliyinin bütün tələblərinə əməl olunması üzərində nəzarət.

AR Prezidentinin “AR Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinqi Xidməti barəsində” 2009-cu il iyul ayının 16-sında olan Fərmanına uyğun olaraq Maliyyə Monitorinqi Xidməti ölkəmizdə cinayət vasitəsilə əldə olunmuş pul vəsaitlərinin və ya başqa əmlakların legallaşması və terrorçuluğun maliyyələşməsinin önünün alınması sferasında qanunvericiliklə müəyyənlanmış öhdəlikləri reallaşdırır, pul vəsaitləri və başqa əmlaklar isə aparılmış prosedurlar barəsində daxil edilmiş materialları cəmləyir, təhlil edir, bununla əlaqəli təkliflər və tövsiyələr verir, monitorinq olunmalı prosedurların aşkar edilməsi meyarlarını müəyyənləşdirir.

Dövlətin maliyyə nəzarəti və büdcənin vəsaitlərinin əsas sərəncamçıları və

sərəncamçıları tərəfindən həyata keçirilir. Bütçə vəsaitlərinin Baş sərəncamları və sərəncamçıları bütçənin vəsaitlərini alanların onların məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsi və bütçənin vəsaitlərindən istifadə olunması barəsində hesabatın təqdim olunması üzərində nəzarəti reallaşdırır. Bütçənin vəsaitlərinin əsas sərəncamçıları onlara aid olan dövlətin və bələdiyyənin unitar müəssisələrində və bütçənin idarələrində yoxlamalar edir. Unitar müəssisələrdə bütçənin vəsaitlərinin istifadə edilməsi üzərində nəzarət bilavasitə bütçənin vəsaitinin əsas sərəncamçısının səyi ilə dövlətin maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən reallaşdırılır.

AR-sının Konstitusiyasına əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Prezident Administrasiyasının xüsusi orqanı “Nəzarət Şöbəsi” müvafiq nəzarət öhdəliklərinə sahibdir.

Prezident Administrasiyasının Nəzarət Sahəsinin başlıca vəzifələri aşağıdakı qeyd edilənlərdən ibarətdir:

- dövlətin icra hakimiyyəti orqanları, AR-sı subyektlərin icra hakimiyyəti orqanlarının dövlətin qanunlarının, AR-sı Prezidentinin fərman və sərəncamlarının və başqa qərarların reallaşmasına nəzarət edilməsi və yoxlanması;
- ümummilliyet layihələrinin həyata keçirilməsinə nəzarət;
- AR-sı Prezidenti və onun administrasiyasının rəhbərinin verilmiş göstərişlərinin reallaşmasına nəzarət edilməsi və yoxlanması;
- AR-sı Prezidentinin gündəlik verilən göstərişlərinin və dövlətin başçısının başqa proqram sənədlərinin reallaşmasına nəzarət;
- AR-sı Prezidentinin və onun administrasiyasının rəhbərinin yoxlamaların nəticələri və onlara əsasən əşkar olunmuş qüsurların aradan götürülməsi üzrə təkliflərin hazır edilməsi barəsində məlumatlandırmaq.

AR-sında Vergi Nəzarəti vergi nəzarəti olan orqanlarına həvalə olunmuşdur ki, buna da AR-sının Vergilər Nazirliyi tərəfindən rəhbərlik edilir. AR-sı Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi barəsində olan” mart ayının 29-da 2002-ci il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Vergilər Nazirliyi vergilər və rüsumlar barəsində qanunvericiliyə riayət edilməsinə nəzarət edir və yoxlayırlar, dövlət vergilərinin və başqa bütçə daxilolmalarının doğru

hesablanmasına, onların zamanında və tam şəkildə dövlət büdcəsinə köçməsinə nəzarəti reallaşdırır, vergi siyasətinin işlənilib hazır edilməsinə və reallaşması üçün məsuliyyət daşıyır.

Bundan ayrı, nazirlik nəzarət-kassanın texnikasına olan tələblərə əməl olunmasına, müxtəlif təşkilatlarda və fərdi sahibkarlıqlarda pul vəsaitlərinin uçotunun bütövlüyünə nəzarət edib və yoxlayırlar. Nazirliyin spirtli içkilərin və tütün məhsullarının istehsal edilməsinə, valyuta qanunvericiliyinə əməl olunmasına, fiziki şəxslərin və hüquqi şəxslərin qeydiyyatının reallaşmasına nəzarət olunması və yoxlamaq sahəsində xüsusi öhdəlikləri vardır.

Vergiyə nəzarət vergi orqanlarının səlahiyyətli olan şəxsləri tərəfindən öz səlahiyyətləri daxilində reallaşır. Vergi orqanlarının və həmçinin onların səlahiyyətli orqanlarının hüquq və vəzifələri AR-sının Vergi Məcəlləsinin 31-ci maddəsi, 32-ci maddələri ilə müəyyənləşmişdir. Bundan əlavə, Məcəllədə nəzərə alınmışdır ki, (maddə 32.3) vergiyə olan nəzarəti vergi və gömrük orqanlarının səlahiyyəti olan orqanları tərəfindən Vergi Məcəlləsinə və Gömrük Məcəlləsinə və başqa qanunvericilik aktlarına uyğun şəkildə reallaşır.

AR-sında gömrüyə nəzarəti AR-sının Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən reallaşdırılır. Gömrük Komitəsi AR-sı Prezidentinin “AR-sında Dövlət Gömrük Komitəsi barəsində” 1998-ci il oktyabr ayının 27-si tarixli Fərmanına uyğun olaraq özünün səlahiyyətlərini reallaşdırmaq üzrə həm gömrük işi sferasında, həm də onunla əlaqəli sferalarda – vergi nəzarəti və valyuta nəzarəti sferasında xüsusi səlahiyyətlərlə təmin olunmuşdur. Gömrük orqanları AR-sının Gömrük Məcəlləsinə, AR-sının Vergi Məcəlləsinə, vergilər və rüsumlar barəsində başqa qanunlara uyğun şəkildə malların gömrük sərhədləri vasitəsi ilə hərəkət etməsi zamanı verginin və rüsumun tutulmasına əsasən vergi orqanlarının mövcud hüquqlarından istifadə edir və onların vəzifələrini reallaşdırır.

Ümumilikdə AR-sının Dövlət Gömrük Xidmətinin başlıca vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir;

- gömrük işi sferasına aid olan şəxslərin, təşkilatın və obyektin reyestrini aparmaq;
- gömrük işi sferasında qanunun pozulmaları ilə mübarizə;

- gömrük işinin müvafiq sferasında fəaliyyət hüququna vəsiqə və icazə vermək;
- (sənədlərin gömrükdə rəsmiyyətə salınmasını və gömrük nəzarətini reallaşdırmaq;
- AR-sının Maliyyə Nazirliyi ilə birgə reallaşan əmtəələrin gömrük dəyərinə olan nəzarət;
- AR-sının gömrük sərhədlərindən əmtəə vasitələrinin və nəqliyyat vasitələrinin keçməsi ilə bağlı rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta prosedurlarına nəzarət.

Azərbaycan Respublikasında Valyuta Nəzarəti valyuta orqanları ilə AR-sının Mərkəzi Bankı və AR-sının Hökuməti (dövlətin icra hakimiyyəti orqanları sistemi, misal, AR-sının Maliyyə Nazirliyi) tərəfindən reallaşdırılır. AR-sında valyutaya nəzarət aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: görülən valyuta prosedurlarının hazırkı qanunvericiliyə uyğun olmasının və onun üçün lazımlı olan lisenziya və icazənin varlığının müəyyənlişməsi; rezidentlər tərəfindən xarici valyutada dövlətin önündəki öhdəliklərin və AR-sının daxili bazarında xarici valyutanın satılması üzrə olan öhdəliklərin reallaşdırılmasının yoxlanması; xarici valyuta ödəmələrinin əsaslılığının yoxlanması; valyuta prosedurları üzrə uçot və hesabatlılığın bütövlüyünün və obyektivliyinin yoxlanması.

2.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati idarəetmə sistemi

Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati idarəetmə sistemi formasının seçilməsi onun vəzifələrindən, plan və proqramından, obyektlərinin mürəkkəbliyindən və spesifikasından asılıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti a) təftiş, b) yoxlama, c) nəzarət, ç) normativ hüquqi aktların və digər sənədlərin (dövlət proqramlarına, beynəlxalq müqavilələrə və s. aid olanlar daxil olmaqla), o cümlədən onların layihələrinin ekspertizası formalarında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq (1) , dövlət maliyyə nəzarətinin aşağıdakı fərqli

növləri vardır: qanunvericilik hakimiyyətinin xətti ilə nəzarət və ya parlament nəzarəti (Milli Məclisin Daimi Komissiyaları və Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası); icra hakimiyyətinin xətti ilə nəzarət (Prezidentin İcra Aparatının Dövlət nəzarəti şöbəsi, Nazirlər Kabineti strukturuna daxil olan nəzarət qurumları, Mərkəzi Bankın nəzarət qurumları, İnzibati-hüquq orqanlarının tabeçiliyində olan nəzarət qurumları); məhkəmə hakimiyyəti xətti ilə nəzarət (Ali məhkəmə sistemi, İqtisad Məhkəməsi, Respublika Prokurorluğu sistemi), Dövlət maliyyə nəzarətinin subyektləri qanunvericiliklə nəzarət funksiyaları verilmiş dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləridir. Dövlət maliyyə nəzarəti obyektləri isə çoxlu saydadır, buna görə də ümumiləşdirmə metodundan istifadə edərək, onları aşağıdakı iri məcmular üzrə paylaya bilərik;

1. fiziki (onların fəaliyyəti qanunvericiliyə uyğun gələn hallarda) və hüquqi şəxs olan təsərrüfat subyektləri- təşkilati-hüquqi formasından, mülkiyyət formasından və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq təşkilatlar (respublika və yerli dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları daxil olmaqla) və onların birlikləri;
2. dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının bu və ya digər qərarlarının maliyyə aspektləri;
3. dövlət maliyyə resursları və material dəyərliləri (dövlət əmlakı);
4. dövlət büdcə sistemi və büdcə prosesi;
5. dövlət hakimiyyəti və idarəetmə strukturu;
6. dövlətin sosial-iqtisadi və siyasi məqsədləri (maliyyə sisteminə təsir mənasında).

Dövlət maliyyə nəzarətinin predmeti isə onun obyektləri sisteminin hansısa vəsiləsinin mövcudluğu, vəziyyəti və (və ya) hərəkətidir. Dövlət maliyyə nəzarətinin predmeti aşağıdakılardır; vergilərin və ödənişlərin hesablanması və ödənilməsinin düzgünlüyü, maliyyə hesabatının aparılmasının düzgünlüyü, maliyyə hesabatının mötəbərliyi və tamlığı, ixrac-idxal və valyuta əməliyyatları zamanı qoyulmuş qaydalara riayət

olunması, büdcənin xərc maddələrinin əsaslılığı, dövlət mülkiyyətindən istifadənin səmərəliliyi, məsrəflərin məqsədamüvafiqliyi və s.. Dövlət maliyyə nəzarəti, onun yönümlülüüyü baxımından kənar və daxili nəzarətlərə ayrılır. Kənar nəzarət- fəaliyyətinə nəzarət edilən orqana münasibətdə kənar olan struktur tərəfindən həyata keçirilən nəzarətdir, daxili nəzarət isə həmin orqanın (təşkilatın) öz strukturunda xüsusi olaraq bunun üçün yaradılmış bölmə (məsələn, daxili audit) tərəfindən həyata keçirilən nəzarətdir.

Dövlət maliyyə nəzarəti, onun orqanlarının səlahiyyətlərinin xarakteri baxımından aşağıdakılara ayrılır:

- 1) Ümumi səlahiyyətli dövlət maliyyə nəzarəti orqanları. Onlar özlərinin fəaliyyət sahələrinə uyğun olaraq obyektlərin (məsələlərin) yetərinçə geniş dairəsinə nəzarəti həyata keçirməlidirlər. Belə orqanlara, o cümlədən aşağıdakılar aiddir: Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı.
- 2) Sahə səlahiyyətli dövlət maliyyə nəzarəti orqanları. Onlar konkret sahələrdə nəzarəti həyata keçirirlər. Əksərən bunlar sahə icra hakimiyyəti strukturlarının tərkibində olan nəzarət orqanlarıdır.
- 3) Sahələrarası səlahiyyətli dövlət maliyyə nəzarəti orqanları.
- 4) Xüsusi səlahiyyətli dövlət maliyyə nəzarəti orqanları. Onlar yetərinçə məhdud xarakterli (məhdud yönümlü) nəzarət funksiyalarını həyata keçirirlər (məsələn, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin müvafiq departamentləri).

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası kollegial orqandır. Fəaliyyətində qanunauyğunluq, obyektivlik, sərbəstlik, aşkarlıq və ədalətlilik, kollegiallıq prinsiplərinə əsaslanır. Onun Milli Məclis tərəfindən təyin edilən sədri, sədrin müavini və 7 illik müddətdə 7 auditoru olmalıdır. Palatada qərarlar onun üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Eyni zamanda, Palata üzvləri qəbul olunan hər hansı qərar üzrə rəylərində sərbəstdirlər. Bununla belə, qanuni akt qüvvəsində olan Hesablama

Palatasının qərarı auditi aparılan təşkilatlar üçün məcburi xarakter daşıyır.

«Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq Hesablama Palatası dövlət auditi funksiyalarını həyata keçirən büdcə-maliyyə orqanıdır və əsasən, ölkə büdcəsinin gəlir və xərclərinin icrasına, vəsaitlərinin hərəkətlərinə, onun şəffaflığının təmin olunmasına nəzarəti həyata keçirməli, habelə dövlət büdcəsi, büdcədənkənar dövlət fondları büdcələrinə, icra hakimiyyəti orqanlarının maliyyə-büdcə sahəsində fəaliliyyətinə sərbəst dövlət nəzarətini təmin etməlidir. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının fəaliliyyətinin hüquqi bazasının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Hesablama Palatası haqqında», «Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi» Azərbaycan Respublikasının Qanunları, və digər qanunvericilik aktlarının norma və müddəaları təşkil edir. Qanunla Hesablama Palatasının təşkilatı və funksional müstəqilliyi təsbit olunmuşdur və o, dövlət maliyyə sisteminin fəaliliyyəti və aşkarlığı, dövlət əmlakından və ondan istifadədən, onun barəsində sərəncam verilməsindən və Özəlləşdirilməsindən əldə edilən gəlirlərin dövlət büdcəsinə daxil edilməsi üzərində nəzarəti təmin etməli, maliyyə- büdcə sahəsində norma və standartlardan, dövlət maliyyə ehtiyatlarının təyinatı üzrə düzgün və səmərəli istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirməli və rəy verməlidir. Eyni zamanda, Milli Məclisdə təsdiq olunan, AR-nın həmçinin tərəfdarı olduğu beynəlxalq müqavilələrin maliyyə ekspertizası, dövlət vəsaiti və büdcədənkənar dövlət fondları ilə əlaqədar qanun layihələrinə və onların illik icrası barədə Qanun layihələrinə rəy verilməsi funksiyalarını həyata keçirməli, habelə dövlət büdcəsinin təsdiqi və icrasına, dövlət təşkilatlarına, bələdiyyələrə, digər hüquqi şəxslərə ayrılan vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarət etməlidir.

Hesablama Palatası nəzarət tədbirləri zamanı aşkar edilən maliyyə və hüquq pozuntuları, onun nəticələri üzrə rəy və hesabatların tərtib edilməsi və geniş ictimaiyyətə açıqlanması işində sərbəstdir və yalnız Milli Məclisə hesabat verməlidir. Hesablama Baş idarə, onun tabeliyində olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Maliyyə- İqtisadiyyat Nazirliyinin Nəzarət-Təftiş İdarəsi, rayon və şəhər Maliyyə

idarə və şöbələrinin nəzarətçi-təftişçiləri ilə birlikdə Respublika Maliyyə Nazirliyinin nəzarət- təftiş sistemini təşkil edir. Baş İdarə aşağıda göstərilən vəzifələri həyata keçirir: tabeliyindən həmçinin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin zamanətləri ilə bir çox xarici və daxili kreditlərin alışı məqsədli xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarətini həyata keçirmək; dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən nazirlik, komitə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərdəki səfirlik və nümayəndəliklərində dövlət əmlakının qorunub saxlanılmasının təmin olunması məqsədi ilə təftiş və yoxlamalar aparmaq; hüquq-mühafizə orqanlarının qərarlarına əsasən təftiş və yoxlamalar aparmaqla, yoxlama materiallarını müvafiq qaydada onlara göndərmək.

Baş idarə yuxarıda göstərilən vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakı funksiyaları reallaşdırır: AR-sında dövlət maliyyə nəzarətin həyata keçirilməsi üzərində metodoloji rəhbərlik, təftiş və yoxlamalarda qanunçuluğun tətbiq olunması təcrübəsinin müasirləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər işləyib hazırlayır; respublikada nəzarət-təftiş işində mövcud olan nöqsan və kənarlaşma hallarını doğuran səbəblərin aradan qaldırılması məqsədilə nazirliyin rəhbərliyinə müntəzəm olaraq məlumat və təkliflər verir; təftiş və yoxlamaların nəticələri üzrə təftiş və yoxlama aparılan təşkilatların rəhbərlərinə aşkar olunmuş nöqsanların aradan qaldırılması üçün icrası məcburi olan göstərişlər verir; pul vəsaitlərinin və mal material qiymətlilərinin böyük məbləğlərdə çatışmazlığı, digər cinayət xarakterli faktlar aşkar olunduğu və təftiş gedişatında dövlətə dəymiş ziyanın bərpası mümkün olmadığı hallarda təftiş və yoxlama materiallarının hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməsini təmin edir; təftiş və yoxlamaların sayı və nəticələri haqqında hər üç aydan bir Azərbaycan Respublikasının İcra Aparatına təqdim olunmaq üçün məlumat hazırlayır. Baş İdarənin öz öhdəlik və funksiyalarını həyata keçirmək üçün aşağıdakı hüquqları vardır: dövlət büdcəsi vəsaitlərindən istifadə edən idarə, müəssisə və təşkilatlar üzərində maliyyə nəzarətini həyata keçirmək; qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada, o cümlədən hüquq-mühafizə orqanlarının qərarlarına əsasən idarə, müəssisə və təşkilatlarda təftiş və yoxlamalar aparmaq; təftiş və yoxlamaların gedişatında müəssisə və təşkilatların pul vəsaitlərinin və material dəyərlilərinin

mədaxil-məxarici üzrə sənədləri, hesabat və blankları, əsas vəsaitlərin və mal-material qiymətlilərinin faktiki varlığını yerində yoxlamaq; yoxlanılan dövlət müəssisələrinin rəhbərlərindən əsas vəsaitlərin, mal-material qiymətlilərinin, pul vəsaitlərinin və qarşılıqlı hesablaşmaların inventarizasiyalarının aparılmasını tələb etmək; zəruri olan hallarda, təftiş və yoxlamalara iqtisadiyyatın müvafiq sahələrindən müəyyən olunmuş qaydada mütəxəssis cəlb etmək; zəruri olan hallarda, kassa və kassa otaqlarını, anbarları, arxivləri, habelə pul vəsaitləri, maliyyə sənədləri və material qiymətlilərinin saxlanıldığı digər sahələri möhürləmək, sənədlərin saxtalaşdırılması, təhrif edilməsi və başqa yollarla mənimləmə faktları aşkar edilərsə, götürülməsi barədə akt və siyahı saxlanılmaqla həmin sənədləri müəssisənin işlərindən götürmək;

- Baş İdarə və onun yerli orqanlarının təftiş materiallarına əsasən cinayət işinin qaldırılmasına etiraz edildikdə və ya təftiş materiallarına əsasən qaldırılmış cinayət işinə istintaq orqanları tərəfindən xitam verildiyi hallarda, qanunla müəyyən olunmuş qaydada həmin orqanlar qarşısında məsələ qaldırılması barədə nazirliyin rəhbərliyinə təkliflər vermək və s.(9, 45)

2.3. Dövlət maliyyə nəzarətinin sistemyaradıcı xassələrinin təhlili və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Dövlət maliyyə nəzarətinin sistemyaradıcı xassələrini müəyyən etmək üçün hər bir sistemli araşdırmada təhlil edilən obyekt müəyyən elementlər çoxluğu kimi nəzərdən keçirilir. İndi də dövlət maliyyə nəzarətini mürəkkəb təşkilati sistemlər qisminə aid etməyə əsas verən bütövlük xassələrini nəzərdən keçirək.

Araşdırmaya uyğun olaraq sistemyaradıcı xassələrin sayının ən azı üç olması nəzərdə tutulur:

- 1) nəzarətin subyektii ilə obyektii arasında qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyəti;
- 2) maliyyə nəzarətinin müxtəlif səviyyəli və müxtəlif dərəcədə əhəmiyyətli növlərinin təşkilati cəhətdən nizamlanmış olması və onların qarşılıqlı təsiri;
- 3) dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati struktur vahidlərinin və funksiyalarının

qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri.

İndi bu müddəaları bir qədər ətraflı şəkildə nəzərdən keçirək.

Fikrimizcə, hər bir idarəetmə sisteminin fəaliyyəti subyekt ilə obyekt arasında birbaşa və əks əlaqəyə əsaslanır. Bu fikrin nəzarətə tətbiqini şərh edək. Birbaşa əlaqədə idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması üçün istifadə edilən nəzarət təsirinin nəticələrini təmin etməsi, əks əlaqədə isə nəzarətin həyata keçirilməsinin keyfiyyətini müəyyənləşdirməsi, onun obyektə göstərdiyi təsirin dərəcəsi barədə signal verməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə, fikrimizcə, nəzarət idarəetmə dairəsində əks əlaqəni gerçəkləşdirməli və əks etdirməlidir. Əks əlaqə, əvvəlcə nəzarət obyektinin fəaliyyətinin optimallaşdırılması üçün, ikincisi, təşkilati baxımdan nəzarət subyektlərinin özlərinin fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədilə qərarlar qəbul edilməsi üçün əsas rolu oynamalıdır. Deməli, nəzarətin subyektini ilə obyektini arasında qarşılıqlı əlaqənin mahiyyəti idarəetmə prosesinin nəzarət elementinin bir sistem kimi formalaşmasını və inkişafını müəyyənləşdirməlidir.

Digər tərəfdən, dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati strukturunu yaradan vahidlərin məcmusu sistemə xas olan təmlik xassələrinə malik olması nəzərdə tutulur. Bu halda təşkilati struktur müxtəlif aspektlərdə, məsələn, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının dövlət quruluşunda ümumi struktur və statusu, idarə səviyyəli dövlət maliyyə nəzarətinin strukturunu, ayrı-ayrı orqanların və ya orqanlar qrupunun daxili təşkilati strukturunu, o cümlədən qarşılıqlı əlaqə elementləri, dövlət maliyyə nəzarətinin hər hansı əlaqələndirici həlqələrinin və ya idarələrarası qurumların strukturunu kimi interpretasiya edilə bilər. Onda bu xassələrin dövlət maliyyə nəzarəti strukturlarına rəngarənglik verə bilməsinə və bütövlükdə, nəzarət obyektinin ayrı-ayrı hissələrinin qarşılıqlı əlaqələrini, yəni dövlətdə mövcud olan maliyyə münasibətlərini, həmin münasibətlərin predmetini və iştirakçılarını müəyyən edə bilməsinə diqqət yetirilir. Başqa sözlə desək, burada nəzarət obyektinin sistemliliyi onun subyektlərinin bir sistem kimi təmliyi ilə şərtlənir. Eyni zamanda, bu məsələyə başqa mövqedən yanaşmaq olar. Əgər dövlət maliyyəsini sistem hesab etsək, təkcə elə buna görə adekvat dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin zəruriliyi tələb olunur.

Dövlət maliyyə nəzarəti sistemi aşağıdakı əsas elementlərdən ibarətdir:

- təşkilati strukturlar
- metodoloji əsas (dövlət maliyyə nəzarəti anlayışı, onun məqsədləri, vəzifələri, prinsipləri, tələbləri və növləri);
- normativ hüquqi baza;
- elmi-tədqiqat və tədris bazası, kadr təminatı;
- maddi-texniki təchizat və maliyyə təminatı (o cümlədən, dövlət maliyyə nəzarətinin iş şəraitinə müvafiq maliyyə resursları, texnika, binalar və s.);
- informasiya-kommunikasiya infrastrukturunu (informasiya təminatı və kommunikasiyalar sistemi).

Bu əsas elementlərdən axırıncısı barədə bir qədər izahat verək. Belə ki, nəzarət fəaliyyətinin informasiya təminatı dedikdə, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyəti zamanı ilkin məlumatlar olan informasiyanın həcmi, onun yerləşdirilməsi və təşkil edilməsi formaları barədə həyata keçirilmiş qərarların məcmusunu nəzərdə tuturuq. İnformasiya təminatı statistik, operativ, plan, uçot, hesabat, normativ-sorğu informasiyasını, sənədləşdirmə sistemlərini (unifikasiya edilmiş və xüsusi sistemləri) əhatə edir. Məlumat bazalarının informasiya-hüquq sistemləri və dövlət orqanlarına aid informasiya bazaları, eləcə də analitik informasiya texnologiyaları da buraya aiddir. Təbii ki, hər bir dövlət maliyyə nəzarəti orqanında xüsusi informasiya bölmələri fəaliyyət göstərməlidir (inkişaf etmiş ölkələrin dövlət nəzarət orqanlarının xüsusi informasiya idarələri kimi).

Qeyd etməliyik ki, onlar səmərəliliyin qiymətləndirilməsi probleminə müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində tanınmış mütəxəssislərin ən çox yayılmış fikirlərini qısaca təhlil edək.

S.O.Şoxin nəzarətin səmərəliliyinə təsir göstərən aşağıdakı amilləri xüsusi seçir:

- 1) nəzarət subyektləri və ya nəzarəti həyata keçirən mütəxəssislər;
- 2) nəzarətin obyektı və predmeti;
- 3) nəzarətin metodikası. Bununla əlaqədar S.O.Şoxin yazır: «... Nəzarətin səmərəliliyini yüksəltmək üçün ən mühüm amillər bunlardır(32, 112):

- nəzarəti həyata keçirən mütəxəssislərin hazırlıq dərəcəsi (nəzarətin kadr təminatı);

- nəzarət obyektı barədə məlumatların, yəni nəzarətin həyata keçirilməsi üçün əsas olan ilkin məlumatların tamlığı və etibarlılığı (nəzarətin informasiya təminatı);
- nəzarətin obyektivliyi, keyfiyyəti, operativliyi və kompleksliyi, hansı ki, istifadə edilən nəzarət metodlarının mükəmməl olması ilə təmin edilir (elmi-metodik təminat).
- Nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsinə hüquqi baxımdan zəmanət verən isə nəzarətin normativ hüquqi təminatından ibarət olan inteqrasiyaedici amildir. Sadaladığımız amillərin məzmununa əsasən nəzarət fəaliyyətinin səmərəliliyi nəzarəti həyata keçirən orqanların potensialından istifadə edilməsinin səviyyəsinə əsasən müəyyən edilə bilər. Hər bir təşkilatda olduğu kimi, nəzarət orqanının da potensialı məhsuldar qüvvələrin müxtəlif cəhətlərini müəyyənləşdirən bir neçə komponentdən ibarətdir: peşəkar hazırlıq (insanlar); texniki-texnoloji komponent (informasiyanın toplanması və işlənməsi vasitələri); elmi-metodik komponent (nəzarətin metodikası) və normativ hüquqi komponent (nəzarət orqanının fəaliyyətini təmin edən normativ aktlar)».

Y. İqnatov isə öz növbəsində dövlət nəzarətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəriciləri təklif edir: nəzarət obyektlərinin fəaliyyətinin son nəticələri və onların dinamikası; nəzarət obyektlərinin sərəncamında olan resursların həcmi və onlardan istifadə səviyyəsi; nəzarət obyektlərinin sərəncamında olan resurslardan istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılması hesabına son nəticələrin artması. Y. İqnatov öz mülahizələrini ümumiləşdirərək yazır; «Nəzarət tədbirləri həyata keçirilənə qədər və həmin tədbirlər həyata keçiriləndən sonra müvafiq göstəricilərin müqayisəsi nəzarət obyektini arzu edilən zəruri vəziyyətə nə dərəcədə yaxınlaşdırmaq mümkün olduğunu anlamağa imkan verir».

Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində tanınmış mütəxəssis İ.A. Belobjetskinin (34, 85) nəzarətin səmərəliliyi probleminə baxışlarını təhlil edək. İ.A. Belobjetski müvafiq göstəricilər sisteminə aşağıdakıları aid edir:

a) əmtəə-material qiymətlilərinin və pul vəsaitlərinin yoxlama nəticəsində aşkar edilmiş çatışmazlığı, onların qanunsuz xərclənməsi və oğurlanmasının mütləq həcmi;

b) dövlətə vurulmuş maddi ziyanın əvəzinin ödənilmə səviyyəsi faizlə və mütləq məbləğdə.

Göründüyü kimi, dövlət maliyyə nəzarətinin qiymətləndirilməsi kifayət qədər mürəkkəb məsələdir və bununla əlaqədar hər hansı təklif heç də birmənalı qarşılanmır.

FƏSİL 3. Dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafının strateji istiqamətləri və onun effektivliyinin artırılması.

3.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafının mövcud problemləri və onların aradan qaldırılması yolları

Ölkənin maliyyə resurslarının şəffaf idarə edilməsi səmərəlilik, qənaətcillik və nəticəlilik baxımından çox faydalı olduğundan, şəffaf idarəetməyə nail olmaq hər bir dövlətin prioritet hədəflərindən biridir.

Şəffaf idarəetməyə nail olmaq üçün ölkənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri tənzimləyici normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması, mükəmməl dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması və hesabatlılığın təmin edilməsidir.

İlkin hədəf olan tənzimləyici hüquqi bazanın yaranması istiqamətində Azərbaycan respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin sayəsində əsası qoyularaq həyata keçirilən və hal-hazırda Azərbaycanın Prezidenti cənab İlham Əliyevin başçılığı ilə davam etdirilən iqtisadi, sosial, maliyyə-bank, ədalət mühakiməsi, hüquq-mühafizə və digər sahələrdə islahatların aparılması, habelə qanunvericilik bazasının daim təkmilləşdirilməsi maliyyə resurslarının şəffaf idarə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ölkədaxili qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasında yeni normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi ilə yanaşı, respublikamızın beynəlxalq konvensiyalara qoşulması, ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin bağlanması da böyük rol oynamışdır. Görülmüş işlərlə yanaşı, islahatların davam etdirilməsi, yeni normativ hüquqi aktların qəbul olunması hal-hazırda da şəffaf idarəetmənin prioritet hədəf olduğunu deməyə əsas verir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən bu istiqamətdə yaxın vədəli hədəfləri və hədəflərə nail olmaq taktikasını özündə birləşdirən çoxsaylı proqramlar təsdiq edilmiş və müvafiq illər ərzində icrası təmin edilmişdir.

Hal-hazırda rüsvətə göstərilən müqavimət sektorunda keçirilən tədbirlərin fasiləsiz olaraq davam etdirilməsi, normativ hüquqi bazanın və institusional mexanizminin inkişaf etdirilməsi, ölkə və yerli özünüidarə orqanlarının işlərinin gedişində şəffaflığın artırılması və bu sahədə dövlət siyasətinin həyata

keçirilməsi məqsədilə qəbul edilmiş "Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya"nın tətbiq edilməsi ilə əlaqədar fəaliyyət planı qəbul olunmuş proqramların məntiqi davamıdır.

Şəffaf idarəetməyə nail olmağın əsas şərtlərindən biri olan dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması ilə əlaqədar qeyd etməliyik ki, dövlət maliyyə nəzarəti dövlət maliyyə idarəetməsi sistemində dövlət vəsaitlərinin idarə edilməsinə xas bir anlayış olmaqla, tənzimləyici sistemin tərkib elementidir. Maliyyə yoxlanışının qayəsi qabaqcadan maliyyə idarəetməsinin qanunilik, təsirlilik, nəticəlilik və sərfəlilik nəzəriyyələrinin pozulmasını və təsdiq edilmiş standartlardan uzaqlaşmaları müəyyən edərək, xüsusi vəziyyətlərdə tədbirlərin təşkil edilməsini, qanun pozuntularının aradan qaldırılmasını və ən azı, məhdudlaşdırılmasını, qanunlarda olan boşluqların aşkar edilərək ortadan qaldırılmasını, fəaliyyətin normativ hüquqi protokollarla nizamlanmasını bərpa etməkdən əlavə, nüfuzlu şəxslərin öz öhdəliyini başa düşməsinə nail olmaqdır.(9, 103)

Şəffaflıq və səmərəlilik dövlət maliyyə nəzarətinin əsas hədəflərindən biri olduğundan, həmin hədəfə nail olmaq məqsədilə ilkin olaraq çevik dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri hesab edilir. Analizlər göstərir ki, tərəqqi etmiş ölkələrdə əlverişli və effektiv maliyyə yoxlama sisteminin formalaşması ölkənin iqtisadi gücünün mühüm atributlarından biri olmaqdan əlavə, dövlət quruculuğunun mühüm faktorlarından hesab edilir. Dövlət maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatın dövlət nizamlanmasının vacib hissəsi olmaqla, dövlət resurslarının idarə edilməsində aydınlığın, əlverişliliyin və nəticəliliyin əldə olunmasında özəl rola sahibdir.

Aparılmış islahatlar, bir tərəfdən, nəzarət fəaliyyətini həyata keçirən icra strukturlarının fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulmasına, digər tərəfdən isə təsərrüfat subyektlərində daxili nəzarət sisteminin formalaşmasına böyük imkanlar yaratmış oldu.

Kənar maliyyə nəzarəti hökumət təsisatlarına və təşkilatlarına tabe

olmayan təşkilati və funksional müstəqilliyə malik ali maliyyə nəzarəti qurumudur. Ali nəzarət qurumlarının məqsədi dövlətin davamlı inkişafı və sabitliyi üçün dövlət vəsaitlərindən düzgün və səmərəli istifadə edilməsinin, etibarlı maliyyə idarəetməsinin və inzibati fəaliyyətin düzgün təşkilinin, müvafiq hesabatlar dərc edilməklə, dövlət orqanları ilə geniş ictimaiyyət arasında məlumat mübadiləsinin, başqa sözlə, şəffaflığın təmin edilməsi və məsuliyyətin artırılmasından ibarətdir.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə ali maliyyə nəzarət qurumlarının yaranma tarixləri bir neçə yüz il bundan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Belə ki, bu funksiyarı həyata keçirən qurumlar Almaniya Federativ Respublikasında 1714-cü ildə (Kral I Fridrix Vilhelmin təşəbbüsü ilə), Hindistan Respublikasında 1753-cü ildə, Fransa Respublikasında 1807-ci ildə (imperator Napoleon Bonapartın təşəbbüsü ilə), Türkiyə Respublikasında 1862-ci ildə (Sultan Əbdüləzizin təşəbbüsü ilə), Amerika Birləşmiş Ştatlarında 1921-ci ildə yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında kənar maliyyə nəzarəti qurumu Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Ulu öndər dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir çox fərman və sərəncamlar verməklə, şəffaf və səmərəli nəzarət mexanizminin yaradılması istiqamətində zəruri dəyişikliklərin əsasını qoymuşdur. Onun təşəbbüsü ilə hazırlanmış və ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət büdcə-maliyyə nəzarəti orqanı olan, dünyada şəffaflığın təminatçısı kimi qəbul edilən edilən kənar maliyyə nəzarətinin Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının formalaşdırılmasının öz əksini tapması qanunverici hakimiyyətə dövlət mülkünün fəaliyyət göstərməsi, onun haqqında fərman verilməsi, dövlət gəlir cədvəlinin icra olunması, dövlət mülkünün özünükiləşdirilməsindən qazanılan sərvətlərin dövlət gəlir cədvəlinə daxil olması, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət gəlir cədvəlindən resurslar bölündükdə həmin resursların təyinatı üzrə faydalanılmasına nəzarətin təşkil edilməsi imkanını yaratmışdı. Bu gün Palata gəlir cədvəli idarəçiliyində, icra hakimiyyəti idarələrinin iş görmə aydınlığının və əlverişliliyin bərpa edilməsi sektorunda əsas rol oynayan

dövlət qurumu kimi özünü göstərir.(15, 85)

İNTOSAI-ın Lima bəyannaməsinə əsasən, ali nəzarət qurumunun bərpaedilməsi və onun azadlığının vacib səviyyəsi Konstitusiyaya ilə isbat edilməli, təfəsilatı müvafiq qanunvericiliklə müəyyən olunmalı, nəzarət qurumunun üzvləri və əməkdaşlarının müstəqilliyinə təminat verilməli, ali audit qurumunun onun üçün büdcədə ayrıca sətirlə ayrılmış vəsaitdən ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə öz səlahiyyətləri çərçivəsində istifadə etmək hüququ olmalı, öz fəaliyyətini sərbəst qurmalı, qəbul edilmiş qərarları əsassız icra edilmədikdə, təqsirkar şəxslər məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Dövlət maliyyə sərvətlərinin sərəncamçılarına aidiyyəti olmayan, təkcə qanun və cəmiyyət qarşısında cavabdeh olan başqa dövlət maliyyə nəzarət qurumunun parlament və ictimaiyyət qarşısında öz fəaliyyəti barədə illik hesabat verməsi qurumun qarşısında qoyulan əsas tələbdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, "Hesablama Palatası mövzusunda" Azərbaycan Respublikasının Qanununda və Azərbaycan Respublikasının 5 mart 2002-ci il tarixli 269-IIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi"ndə INTOSAI-nin Lima bəyannaməsindən irəli gələn bütün iddialar özünü biruzə vermişdir.

"Hesablama Palatası haqqında" və "Büdcə sistemi mövzusunda" Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əsasən, dövlət gəlir cədvəlinin və gəlir cədvəlidən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) gəlir cədvəllərinin proyektlərinə, dövlət gəlir cədvəlinin yerinə yetirilməsi haqqında illik hesabat və uyğun qanun proyektlərinə fikir bildirmək, dövlət əmlakının idarə edilməsi, onun barəsində sərəncam verilməsi və dövlət mülkünün özünükiləşdirilməsindən qazınan vəsaitlərin dövlət gəlir cədvəlinə daxil olmasına nəzarəti tətbiq etmək, büdcə işlərinin inkişaf etdirilməsi mövzusunda müəyyən rəylər hazırlamaq və Milli Məclisə təqdim etmək, dövlət gəlir cədvəli və gəlir cədvəlidən kənar dövlət fondları (təsisatları) ilə əlaqədar qanun proyektlərinin, Milli Məclisdə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının birlik yaratdığı beynəlxalq sazişlərin maliyyə ekspertizasını keçirmək, dövlət gəlir cədvəlinin vəsaitlərinin və gəlir cədvəlidən kənar dövlət təsisatlarının vəsaitlərinin

banklarda fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından və səlahiyyətli banklardan, kredit verilən işçi sahələrdən informasiya əldə etmək, analiz etmək və Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə rəy bildirmək, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə-büdcə nəzarət tədbirlərini təşkil etmək Hesablama Palatasının mühüm vəzifəsidir və Palata tamamilə dövlət gəlir cədvəlinin və Naxçıvan Muxtar Respublikasının gəlir cədvəlinin yerinə yetirilməsi nəzarəti təmin edir. Bu məqsədlə Hesablama Palatası dövlət gəlir cədvəlinin və icmal gəlir cədvəlinin mənfəətlərinin və xərclərinin, həmçinin gəlir cədvəlindən kənar dövlət təsisatlarının auditini aparır, müəyyən edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması, dövlətə dəymiş ziyanın bərpa edilməsi ilə bağlı aidiyyəti dövlət orqanlarına, təşkilat və müəssisələrinə təqdimatlar verir. Palatanın təqdimatları icra edilmədikdə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada maliyyələşmələrin dayandırılması barədə müvafiq təqdimatların verilməsi kimi səlahiyyətlərinin olması təqdimatlarının icra edilməməsinə görə İnzibati Xətalər Məcəlləsində inzibati məsuliyyətin nəzərdə tutulması Palatanın fəaliyyətinin hüquqi təminatının sübutudur.(6, 28)

Ali audit quruluşlarının beynəlxalq təşkilatı olan INTOSAI-m, onun regional işçi qrupları olan Ali Audit Qurumlarının Avropa Təşkilatının (EUROSAI) və Ali Audit Qurumlarının Asiya Təşkilatının (ASOSAI), habelə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına (ECO) üzv olan ölkələrin Ali Audit Qurumları Birliyinin (ECOSAI) və MDB iştirakçısı olan dövlətlərin Ali Maliyyə Nəzarəti Orqanlarının (AMNO) rəhbərləri Şurasının üzvü kimi, həmin təşkilatlarla, eləcə də bir sıra xarici dövlətlərdə uyğun funksiyaları həyata keçirən orqanlarla ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi Palatanın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarəti sistemini formalaşdıran daxili və kənar nəzarətin fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi baza mövcuddur və bu sahədə beynəlxalq təcrübədən yararlanmaqla, müvafiq təkmilləşdirmələr aparılmaqdadır.

Həmçinin, vurğulamaq olar ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Aydınlıq dərəcəsinin artması və rüşvətə qarşı mübarizə əsasında Milli

Strategiya'ya aid 28 iyul 2007-ci il tarixli 2292 nömrəli fərmanında və "Dövlət və bələdiyyə mülkünün və resurslarının idarə olunması sektorunda rüşvət ilə bağlı hüquq pozmalara qarşı mübarizənin möhkəmdirilməsi mövzusunda" 22 iyun 2009-cu il tarixli 103 nömrəli sərəncamında dövlət idarələrinə maliyyə nəzarətini yerinə yetirən idarələrin vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsinə və maliyyə nəzarəti mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması kimi mühüm vəzifələr tapşırılmışdır və bu maliyyə nəzarətini təşkil edən idarələrin işgörmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi və aydınlıq dərəcəsinin artırılması istiqamətində Dövlət Maliyyə Nəzarətinə dair qanunvericilik bazasının səmərəliyinin artırılmasına dair aparılan davamlı işlərin təzahürüdür.

Nəzarət funksiyalarına malik olan dövlət orqanlarının əlaqəli fəaliyyət göstərməsi səmərəli idarəetmə üçün çox mühüm şərtidir. Hesablama Palatası bu istiqamətdə də zəruri addımlar atmaqda davam edir. Bu baxımdan, dövlətin maliyyə-iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi, o cümlədən dövlət aktivləri və əmlakının idarə və istifadə olunması sahəsində qanunvericiliyin, eləcə də maliyyə intizamının qorunması istiqamətində birgə əməkdaşlıq etmək məqsədilə Hesablama Palatası ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə və Vergilər nazirlikləri, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu arasında imzalanmış Razılaşma Memorandumlarının təşkilatların öz səlahiyyətləri daxilində funksiya və vəzifələrinin daha operativ və səmərəli icrasına müsbət təsirini qeyd etmək olar.

Göstərilənlərə əsasən, şəffaf və səmərəli idarəetməyə nail olmağın əsas şərtlərindən biri kimi, ölkəmizdə maliyyə nəzarət sisteminin yaradılması və daim inkişaf etdirilməsi onu deməyə əsas verir ki, şəffaflıq və səmərəlilik dövlət maliyyə nəzarətinin prioritet hədəflərindən biridir.

Digər şərtlərdən biri olan hesabatlılıq isə dövlət orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinə şərait və bu istiqamətdə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində uyğun tənzimləyici normalar müəyyən edilmişdir. Nəticədə, "Büdcə sistemi mövzusunda" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, dövlət gəlir cədvəlinin tətbiqi haqqında illik hesabat və uyğun

qanun proyektı qəbul olunmaq məqsədilə gələn ilin 15 may tarixindən tez müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə sunulur. Tabeliyindən asılı olmayaraq, büdcə təşkilatı olmayan açıq səhmdar cəmiyyətləri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə və aidiyyəti qanunvericilik aktlarına əsasən öz illik hesabatlarını və mühasibat balanslarını ictimaiyyətin tanış olması üçün hər il dərc etdirir. Maliyyə resurslarından istifadə edən dövlət orqanları ilə yanaşı, həmin resurslar üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanlarının da hesabat vermələri hesabatlılığın mühüm şərtidir.

Şəffaflığın və məlumatlılığın təmin edilməsi məqsədilə öz fəaliyyəti barədə parlament və Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının 2008-ci il 13 sentyabr tarixli 35 nömrəli inzibati heyətin təklifi ilə qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının gördüyü işlər haqqında informasiyaların tərtib edilməsi və kütləvi məlumat vasitələrində yayılması qaydaları"na müvafiq olaraq, ictimaiyyət önündə hesabat vermək, kütləvi informasiya vasitələrini müntəzəm surətdə məlumatlandırmaq Palatanın əsas iş prinsiplərindən biridir.

Hesablama Palatası aparılan yoxlama tədbirlərinin nəticələri əsasında təsdiq edilmiş qərarlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə müntəzəm məlumat, illik fəaliyyəti barədə hesabatlar təqdim edir və həmin hesabatlar "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin məlumatında" dərc olunur. Hesablama Palatasına ayrı-ayrı informasiya agentlikləri və mətbuat orqanlarından daxil olan suallar və informasiya sorğuları qanunvericiliklə müəyyən olunmuş müddətdə və qaydada ətraflı cavablandırılır. Hesabatlılığın təmin edilməsi istiqamətində atılmış addımlardan biri də Palatanın fəaliyyəti barədə məlumatların ictimaiyyətə çatdırılmasını təmin etmək məqsədilə Palatanın veb-saytı yenidən təşkil edilmişdir və Palatanın fəaliyyəti barədə informasiyanın verilməsində operativliyin təmin edilməsi üçün məlumatlar dərhal Palatanın veb-saytında yerləşdirilir.

Hesab edirik ki, maliyyə nəzarəti qurumları dövlət maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığa nail olmaq üçün normativ

tənzimlənmənin daim təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verməli, nəzarət qurumları arasında əməkdaşlığı davam etdirməli, öz əməkdaşlarının peşəkarlığının artırılması ilə bağlı zəruri tədbirlər görməli, dövlət resurslarının səərəncamçıları tərəfindən hesabatlılığın gözlənilməsinə nəzarət etməli, öz fəaliyyətləri barədə ictimaiyyəti müntəzəm olaraq məlumatlandırmalı, maarifləndirmə işlərini davam etdirməli və daim beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafına yeni töhfələr verməlidirlər.(12, 185)

3.2. Azərbaycan dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafının effektivliyinin artırılmasında beynəlxalq təcrübənin rolu

Beynəlxalq təcrübədə iqtisadiyyatın səfərbərləşdirici və müxtəlif nümunələri içərisində bir sıra dəyişikliklər də mövcuddur. Müxtəlif dövlətlərin dolaşq iqtisadiyyatını üç tipə bölmək mümkündür: neostat, neoliberal və mərkəzləşdirilmiş sözləşmə. Bu tiplərin hər üçünün kompleks xarakterini əhəmiyyətli sosial-iqtisadi problemlərin çözülməsində dövlətin yerinə yetirdiyi vəzifələrin artması əhatə edir. Sözügedən problemlərdən xarici iqtisadiyyat, ekologiya və fundamental araşdırmalar sektorunda olan problemlər əsas yer tutur. Deyilənlərdən əlavə sərbəst statusa sahib olan, amma ümummilli problemlərin həlli ilə maraqlanan ictimai sahələrin də iştirakı əsasdır və getdikcə artır (2). Həmçinin yerli idarələrə çox diqqət edilir, onlar sözügedən bölgənin sakinlərinin ən mühüm sosial-iqtisadi tələbatlarını ödəməlidirlər. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə bağlı müəyyən proseslər də ortaya çıxır. Bir dövlət əhatəsindən ayrılan transmilli korporasiyalar iş gücünün miqrasiyasına, kapitalın və əmək sərvətlərinin eksportuna kəskin şəkildə reaksiya verir. Onların reaksiyası nəticəsində dünya təsərrüfatının masir quruluşu yaranır və beynəlxalq əmək bölgüsü daha çox əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatın səfərbərləşdirici modelinin mövcud olduğu ölkələrdə istehsalın yeniləşməsi müşahidə olunur. Struktur dəyişikliklər daha çox inkişaf etmiş qarışıq tipli iqtisadiyyata malik olan dövlətlərin maraqlarına təsir göstərir. Onlar transmilli korporasiyaların inkişaf etdirilməsinə xidmət edirlər. İri beynəlxalq kapital keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərə təsir göstərməklə maliyyə

resurslarını öz maraqlarına uyğun yenidən bölüşdürməklə dünya əmtəə və pul axınını formalaşdırılır. Bu zaman keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin büdcələri daxili maliyyə resursları hesabına bahalı struktur dəyişikliklər üzrə layihələri maliyyələşdirmək imkanına malik olmur və faktiki olaraq bu ölkələrin kapitalları beynəlxalq maliyyə-sənaye kapitalının xeyrinə yenidən bölüşdürülür. Büdcə vəsaitləri kifayət etmədikdə maliyyələşmə xarici borcların cəlb edilməsi hesabına həyata keçirilir. Bu, əsasən, faiz xərclərinin və dövlət borclarının ödənilməsinə sərf olunur. Milli valyuta devalvasiyası isə daim xarici borcların artmasına səbəb olur. Belə bir vəziyyətdə dövlət büdcəsi çıxılmaz vəziyyətə düşür, dövlət iqtisadiyyatında və sosial sahədə baş vermiş problemlərin qarşısını almaqda çətinlik çəkir, çünki onun fəaliyyəti xarici ölkələrin nəzarəti altında olur. Bu fəaliyyət əsasən xarici öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə tabe etdirilmişdir. Dövlət maliyyəsi iqtisadi fəaliyyətin tam liberallaşdırılmasına doğru istiqamətləndirilir. Beləliklə, azad sahibkarlıq və təbii inhisarçılıq, habelə kredit və sığorta təşkilatları da daxil olmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrinə xarici investisiya axını xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son mərhələdə isə maliyyə xidməti sahələrinin liberallaşdırılması bəzi problemləri aradan qaldırmaq imkanını yaradır. İqtisadiyyat nümunələrinin istifadəsi mühitində dövlət gəlir cədvəli müxtəlif xüsusiyyətləri ilə seçilməkdən əlavə, bu ölkələrin iqtisadiyyatının struktur dəyişiklikləri problemini də ön plana keçirir. Bu yeniliklər inkişaf etmiş avadanlıqlar və eksport yönümlü istehsal sektorlarının tərəqqi etdirilməsi ilə də seçilir. Yaponiya iqtisadiyyatındakı möcüzə dövlətin innovasiya və sosial sektorlarında büdcə vəsaitlərindən dözümlü maliyyələşmələrin ayrılmasının nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Belə bir vəziyyətdə dövlət xərcləri artır, amma kapital toplama işi ilə bağlı vergiqoyma bazasının böyüdülməsi hesabına qazanılan əlveriş cari gəlir cədvəli kəsirindən çox olur. Uzun müddət yapon iyneni digər valyutalardan geri qaldığı bir şəraitdə milli valyutanın məzənnəsinin kəskin sürətdə azalmasını əngəllədi. Bu isə eksporta təkan verir, lakin faiz səviyyəsinə pis təsir göstərmirdi. Kredit aşağı səviyyəli olaraq dəyişməz qalırdı və bu imtiyaz istehsalçıları, dövlət idarələri və ev təsərrüfatı üçün səmərəli idi. Bu zaman faiz dərəcələrinə və kommersiya banklarının təzədən maliyyələşdirilməsində mərkəzi banklar mühüm vəzifə daşıyırdılar.(42, 43)

İsveçdə iqtisadiyyatın tənəzzül dövrlərində dövlət investisiya fəaliyyətinə fəal sürətdə təsir göstərirdi. K.Eklund öz əsərlərində «İsveç modelini tədqiq edərək göstərmişdir ki, mənfəəti yenidən maliyyələşdirən müəssisələr deyil, onu gələcəkdə istifadə etmək məqsədi ilə ehtiyat fonduna köçürən müəssisələrə vergi güzəştləri verirdi. İstehsalın tənəzzülü dövründə bu resurslar amortisasiyanın sürətləndirilməsinə və yeni investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilirdi. Eyni ilə artıq qalmış büdcə vəsaitləri gələcək dövlət xərcləri üçün xüsusi fondlarda cəmləşdirilirdi. Burada nəzərdən keçirilən bütün hallar dövlət maliyyəsinin real imkanlarından irəli gələrək, iqtisadi səmərəliliklə sosial ədalət arasında optimal nisbətə təsiri altında formalaşdırılırdı. Bu qarışıq iqtisadiyyatın müxtəlif modellərinin tədricən tətbiq olunmasına səbəb olurdu. Nəticədə pragmatik və daha səmərəli modellər meydana çıxırdı. Xarici bazar imkanlarının istifadə edilməsinə yönəldilmiş adaptasiyalı iqtisadi sistemin formalaşmasında dövlətin maliyyə siyasətinin rolu daha da yüksəlmiş oldu. Bu zaman dövlət faydalı proteksionizm siyasəti sahəsində müəyyən tədbirlər həyata keçirirdi. Bununla yanaşı, ölkələr arasında münasibətlər beynəlmiləşdikcə, istehsalın təmərkləşmə səviyyəsi yüksəldikcə dünya bazarının təsir xarakteri güclənirdi. Bu o demək idi ki, dövlət getdikcə daha çox beynəlxalq maliyyə kapitalı tərəfindən güclü təzyiqlərə məruz qalır və daxili problemlərin həlli dövləti beynəlxalq təşkilatlarda iştirakından asılı edirdi.

Adətən, dövlətin maliyyə sistemi kredit sisteminin strukturuna da təsir göstərir. Dövlətin maliyyə və pul-kredit siyasəti kredit həcmələrinin tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Kommersiya bankları kredit üçün maliyyə vəsaitlərini apardıqları əməliyyatlar hesabına əldə edirlər və bu əməliyyatlardan biri də faiz dərəcələrinin dəyişdirilməsidir (17). Faiz dərəcələrinin həcminə mühüm əhəmiyyət verən C.Keyns qeyd edirdi ki, onun yüksəldilməsi investisiya imkanlarını məhdudlaşdırır. V.Perloya görə isə dövlət maliyyə siyasətini dövlət və yarımdövlət bankları tərəfindən həyata keçirir. Kənd təsərrüfatının, kiçik biznesin, eksportun, hərbi məhsulların istehsalının kreditləşdirilməsi bu banklardan xeyli asılıdır. O qeyd edirdi ki, «bütün Amerika hökumətləri iqtisadi tənəzzülərə və böhranlara iri həcmli, bəzən

nəhəng dövlət xərcləri vasitəsilə təsir göstərmişlər ki, nəticədə dövlət gəlir cədvəlinin kəsirliyinə səbəb olmuşdur. Onlar büdcə kəsirini yeni iqtisadi yüksəlişin stimullaşdırılmasının bir vasitəsi kimi nəzərdən keçirdilər.

O zamanlar Eyzenhauer hökuməti hakimiyyətinin başlanğıc dövründə gəlir cədvəli kompensasiyasının və maliyyə öhdəliklərinin ənənəvi konsepsiyasına əsaslanırdı, amma 1958—ci ilin üsyanı əsasında mövcud dövr üçün çox böyük bir gəlir cədvəli kəsiri ortaya çıxdı. Nikson hökuməti gəlir cədvəlinin balanslılığını təmin etmək məqsədilə söz verdi. Vergi siyasətinin rolunu xeyli azaltdı. M.Fridman isə monetaristlərin iqtisadi stabilləşmə prinsipinə çox böyük önəm verirdi. Monetaristlər sirkulyasiyadakı pul miqdarının artımının 4% səviyyəsində həddlandırılmasını istəyirdilər. Nikson hökuməti ilk zamanlar kəskin maliyyə və gəlir cədvəli siyasəti yeridirdi, amma artıq 1970-ci ildə sözügedən prinsipdən açıq şəkildə imtina edildi, sirkulyasiyadakı pul məbləğinin artımı 8%-dən çox oldu, gəlir cədvəlinin kəsiri ciddi sürətdə artdı. Mövcud halı nəzərə alan V.Per ionun qeyd etdiyi kimi, gəlir cədvəlinin kəsirinin artması çox vaxt iqtisadi yüksəliş mərhələləri ilə eynilik təşkil edir. Əlavə olaraq yüksək inflyasiyanın qarşısını almaq üçün maliyyə siyasətində ciddi məhdudiyyətlər təşkil etmək olar. Perin vurğuladığı kimi, «əgər dövlət müstəqil maliyyə sərvətlərinə sahib olan xüsusi sahədən borc ala bilərsə, onda dövlət gəlir cədvəlinin yüksək kəsirliyi pis nəticələrə gətirib çıxarmaya bilər», başqa sözlə restruktiv maliyyə siyasəti çox vaxt iqtisadi süquta gətirib çıxarır. Vurğulamaq lazımdır ki, pul məbləğinin həddlandırılması xarici kapitalın fəaliyyətini sürətləndirir, beynəlxalq maliyyə fəaliyyətini gücləndirir, milli iqtisadiyyatın xarici pul vəsaiti ilə şərtləndirilməmiş zənginləşməsinə təkan verir və nəticədə ödəniş balansına müsbət təsir göstərmir.

Praktiki fəaliyyət göstərir ki, bir qayda olaraq dövlət borclarının artması ilə yanaşı dövlət xərclərində faiz ödənişlərinin xüsusi çəkisi də artır. Məhz büdcə kəsirinin və dövlət borclarının artması tələbinin tənzimlənməsinin Keyns nəzəriyyəsinə əsaslanan siyasəti tənqidi münasibətə səbəb oldu. Bu nəzəriyyəyə görə büdcə kəsirinin istifadə edilməsi artımın stimullaşdırıcı amillərindən biri hesab olunur (4), İqtisadi tənəzzül və ya böhranlar dövründə büdcə kəsirinin pozitiv təsirini

göstərməklə, bir çox iqtisadçılar monetarist və antikeyns yönümlü nəzəriyyəçilərin təsiri altında dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsinin nəticələrini göstərirlər. Bütçə kəsirinin əsasən əhalidən və kommersiya banklarından alınan borclar hesabına ödənilməsi antiinflasiya siyasətinin həqiqətən mühüm vasitələrindən birinə çevrilir. Bu zaman özəl kapitalın uzun müddət dövlət sektoruna cəlb edilməsi gec-tez maliyyə mənbələrinin tükənməsinə, özəl kapital qoyuluşuna marağın aşağı düşməsinə və borc faizinin artmasına səbəb olur. Başqa sözlə, «sıxışdırma» problemi kimi tanınmış mürəkkəb bir problem yaranır. Bütçə kəsiri ilə əlaqədar problemin ən səmərəli həlli üsulu bütçə xərclərinin azaldılması və onlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ola bilər, lakin bu vəzifənin yerinə yetirilməsi bəzi çətinliklərlə bağlı olan məsələlərdir. Dövlət gəlir cədvəlinin əsas məsələlərindən biri onun balanslaşdırılması və gəlir cədvəli kəsirinin maliyyələşdirilməsi metodunun seçilməsidir. Gəlir cədvəli kəsirinin maliyyələşdirilməsi probleminin tədqiq olunmasında Amerika alimi C.Tobinin fəaliyyətləri təqdirəlayiqdir. Tobi, isbat etmişdir ki, şirkət və işçi sahələrdə pul sirkulyasiyasının idarə edilməsi, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun forması gəlir cədvəlinin kəsirinin maliyyələşmə prinsiplərindən asılıdır.

Monetaristlər hesab edirlər ki, qiymətlərin səviyyəsi ilə pul kütləsi arasında sıx asılılıq mövcuddur. Əgər bütçə kəsiri emissiya hesabına ödənilərsə, bu inflasiya və qiymətlərin yüksəldilməsini stimullaşdırmış olar. Belə neqativ halların qarşısını almaq üçün mərkəzi bank pul kütləsinə nəzarət etməklə yanaşı ödəniş vasitələrinin, o cümlədən yüksək dönərliyə malik ödəniş vasitələrinin müəyyən strukturunu təmin etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, böyük depressiya illərindən sonra dövlət maliyyəsinin planlaşdırılması və idarə edilməsi, bütçə-vergi və pul-kredit siyasətinin aparılması iki konsepsiyaya: bütçənin uzunmüddətli dövrə balanslaşdırılması və funksional maliyyə konsepsiyasına əsaslanırdı. Fiskal konsepsiya sıralanmış sabitləşdiricilər ideyası və dövlətin antitsiklik siyasətinin həyata keçirilməsi əsasında qurulurdu. Sıralanmış sabitləşdiricilərin mexanizmi bütçə kəsirinin meydana gəlməsinə əsaslanırdı. Bütçə kəsiri isə iqtisadi tənəzzül dövründə yaranır, bu zaman dövlət xərcləri təsbit edilir və vergi daxilolmaları

azalmış olur. Kəsirin məqsədi məcmu xərclərin səviyyəsini qoruyub saxlamaq və iqtisadi tənəzzülün qarşısının alınması, sabitlik, müəyyənlik və gələcək iqtisadi artım üçün müvafiq şəraitin yaradılması olmalıdır. İqtisadi yüksəliş mərhələsində büdcə vəsaiti artıqlığı yaranır və əldə olunan vəsait iqtisadi tənəzzül dövründə yaranmış dövlət borclarının ödənilməsinə sərf olunur. Bu konsepsiyanın zəif cəhəti ondan ibarətdir ki, onun tətbiqi elə bir şərait yarada bilər ki, o zaman iqtisadi tənəzzül gücünə, müddətinə görə iqtisadi artımdan yüksək olmaqla bərabər büdcənin uzun müddətə balanslaşdırılması da xeyli çətinləşər.

Amerika iqtisadçıları tərəfindən irəli sürülmüşdür ki, pul-kredit siyasəti konsepsiyasına görə dövlət maliyyəsinin əsas vəzifələrindən biri tam məşğulluğun və iqtisadi artımın təmin edilməsidir. Bu zaman əsas məsələ büdcənin deyil, iqtisadiyyatın balanslaşdırılmasıdır. Əgər bu məqsədlər büdcə kəsirinin və dövlət borcunun artması hesabına həyata keçirilirsə bunun heç bir qorxusu yoxdur. Dövlət əsasən bütövlükdə iqtisadiyyat və cəmiyyət məsələləri ilə məşğul olur. Bu konsepsiyanın mənfi cəhəti dövlət maliyyəsinə ev təsərrüfatı və firmaların gəlirlərinin dövlətin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsinin nəticəsi kimi baxılmasıdır. Konsepsiyaya görə dövlət xərclərinin xarakteri və mənbələrinin yenidən bölüşdürücü mahiyyəti saxlanılır. Büdcə gəliri yaranarkən dövlət müəssisələrindən borc götürülməli, büdcə artdığı zamanı isə götürülmüş borclar qaytarılmalıdır. Dövlət xərclərinin muxtariyyətliyi qəbul edilir. Dövlət iqtisadiyyatda ümumi səmərəliliyi yüksəltmək məqsədi ilə cəmiyyətin ixtiyarında olan sərbəst iqtisadi və maliyyə resurslarını müstəqil surətdə istifadə etməklə gəlir əldə edə bilər. Əgər dövlət xərcləri məhsuldar xarakterlidirsə, onlar dövlət gəlirlərini formalaşdırır, dövlət büdcəsinin kəsiri isə iqtisadi inkişafın qısamüddətli və uzunmüddətli vəzifələrin həll edilməsi məqsədi ilə dövlətin iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu ilə nəticələnir. Belə bir şəraitdə bu proses iqtisadi tsiklik mərhələsindən asılı olmayaraq həyata keçirilir. Büdcə siyasətinin əsas məsələsi büdcə kəsirinin səviyyəsidir. Bu vəziyyət iqtisadi tənəzzül mərhələsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu zaman nəinki strateji, habelə cari məsələlər də həll edilir. Başqa sözlə iqtisadiyyata yardım göstərmək lazımdır ki, iqtisadiyyat xərclərlə gəlirləri uzlaşdıra bilsin. İqtisadi

yüksəliş dövründə cari məqsəd və vəzifələr əsasən təsərrüfatlardan əldə edilən cari daxilolmalar hesabına, strateji məqsədlər isə iqtisadiyyatın cari vəziyyətindən asılı olmayaraq dövlətin öz gəlir və xərcləri hesabına həll edilməlidir.(35, 114)

Adətən, real sektorda dövlətin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi əsasən emissiya hesabına heyata keçirilir və göstərilən pul vəsaitləri büdcə öhdəlikləri də daxil olmaqla cari istehsala sərf edilməsi daha məqsədəuyğudur. Dövlət büdcəsinin həcmi, onun kəsirliyi, inflyasiya hesabına onun doldurulması imkanı an nöqtəyindən nəzərdən funksional maliyyələr konsepsiyası bir qədər qeyri-müəyyənlik xarakteri daşıyır. Büdcə kəsirinin inflyasiya hesabına ödənilməsi ehtimalı mümkündür, iqtisadi və təbii resursların bütövlükdə xüsusi mülkiyyətdə olub səmərəli istifadə olunduğu bir cəmiyyətdə, büdcənin və büdcə kəsirinin artırılması özəl sektorda olan resursların yenidən bölüşdürülməsi hesabına iqtisadiyyatda dövlət sektorunun iştirakının genişləndirilməsi kimi qiymətləndirilir. İqtisadi və təbii resursların xeyli hissəsinin səmərəli istifadə olunmadığı bir iqtisadi sistemdə təməmilə başqa vəziyyət yaranır. Bu zaman azad resurslar və ya səmərəsiz fəaliyyət göstərən müəssisələr hesabına dövlət sektorunun genişləndirilməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün müsbət haldır, çünki bu resursların dövriyyəyə cəlb edilməsi cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətinin genişlənməsinə və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu zaman iqtisadiyyatda özəl sektorla müqayisədə qeyri-səmərəliliyi, yəni mənfəətin azlığı və istehsal xərclərinin yüksək olması ilə seçilən dövlət sektorunun genişlənməsini tənqid edənlər iki faktoru nəzərdən qaçıırırlar. Əvvəla, yuxarıda qeyd olunduğu kimi dövlətin məqsədi heç də öz iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində tək cə mənfəətin qazanılması deyil. Dövlətin funksiyası, tam məşğulluğun və iqtisadi artımın təmin edilməsidir. Onun səmərəlilik göstəricisi isə cəmiyyətin iqtisadi resurslarının tam istifadə olunması səviyyəsidir.

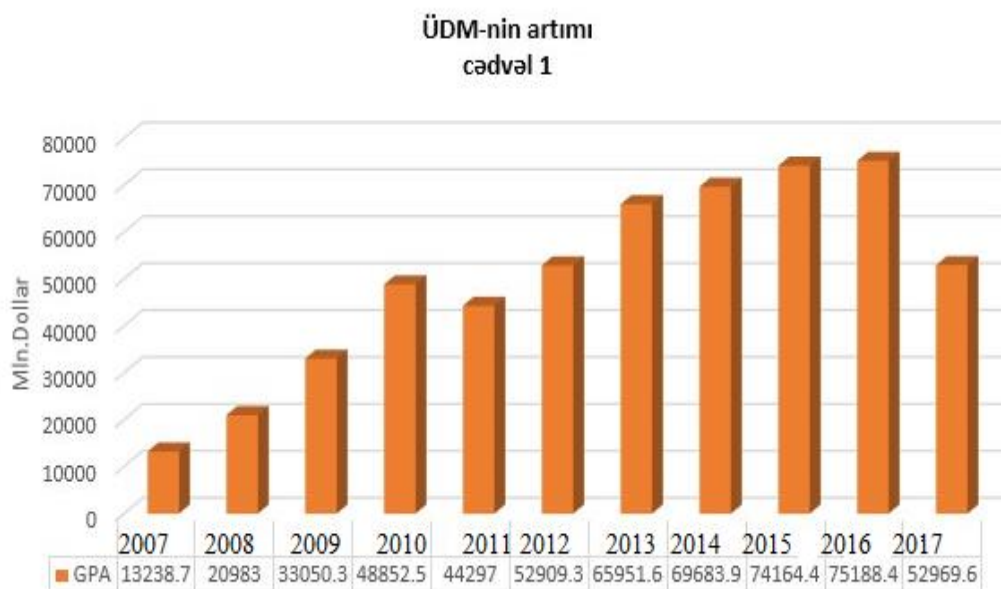
Aparılan tədqiqatlardan görüldüyü kimi, dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi ilə ÜDM-in adambaşına düşən artım indeksi arasında pozitiv əlaqə mövcud olsa da, bu nisbət dəyişməsi eyni xarakterli olmamışdır. Bir qrup ölkələrdə ÜDM-də dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi sıçrayışta olmuş, digər ölkələrdə hər iki göstərici təqribən eyni tempə artmışdır. ÜDM-in hər bir şəxsin payına düşən miqdarı ilə dövlət

xərclərinin xüsusi miqdarı içərisində asılılıq birmənalı hesab edilmir.

Təxminən eyni start vəziyyətində olan ölkələr sonralar bu göstəriciyə görə həddində çox müxtəlif inkişaf yolu keçmişlər. Bu göstəricilərin səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür olmuşdur.

Diagram

ABŞ-dair ÜDM-nin artım tempi

***Mənbə:** Овсяников Л.Н. Уважать, а не от страха дрожать. Еще раз о необходимости государственного контроля и путях его усиления // Президентский контроль, 2017, №4. с.158*

Yuxarıda göstərilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, hazırda həll edilməsi zəruri olan mühüm məsələlərdən biri də mülkiyyət məsələlərində dövlətin əsaslandırılmamış müdaxiləsinin qarşısını almaq, sabit qaydalar sisteminin işlənilib hazırlanması, xüsusi mülkiyyətdə olan iqtisadi və təbii resursların səmərəli istifadəsinə görə məsuliyyətin yüksəldilməsidir. Əgər dövlət maliyyəsində və büdcənin balanslaşdırılması konsepsiyasında dəyişikliklər edilməsə onun tsiklik və inflyasiya xarakteri tez-tez növbəti büdcə kəsiri üçün şərait yaradaraq iqtisadiyyat üçün mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Dövlət maliyyə nəzarəti təşkilatının xarici təcrübəsi Shegurova VP Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilində xarici təcrübə (/ VP Şegurova, MF Zheltova /)

əsrində beynəlxalq təcrübəyə dair göstərir ki, əsasən büdcə və maliyyə sahələrində. Müəyyən bir ölkədə inkişaf etmiş mövcud dövlət maliyyə nəzarəti sistemi dövlətin inkişafının tarixi aspektləri ilə bağlı öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Bundan başqa, dünya praktikasında dövlət maliyyə yoxlanışı idarələri azad hüquqlu cəmiyyətin əsas daxili hissəsi və dövlət maliyyə idarəçiliyinin zəruri elementi olmuşdur. Buna görə, ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi və fəaliyyətində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi maraqlı olduqca çoxdur. (36, 145)Maliyyə idarə edilməsi sahəsində dövlət nəzarəti ictimai maliyyə idarə səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün ən səmərəli vasitələrdən biridir. İqtisadi fəaliyyətdə ictimai pul və material resurslarından sui-istifadə və təsərrüfatsızlıq, dövlət əmlakının özgəninkiləşməsi halları tez-tez aşkarlanan faktlardandır.

Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində ümumi qəbul edilən dünya təcrübəsinə dair funksiyaları arasında:

- büdcə vəsaitlərinin formalaşmasına nəzarət;
- büdcə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət;
- dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin istifadəsinə nəzarət, onun özəlləşdirilməsi, milliləşdirilməsi;
- dövlət və bələdiyyə büdcədən kənar fondların istifadəsinə nəzarət;
- maliyyə və iqtisadi qanunvericiliyin pozulması (əsasən büdcə);
- dövlət qurumlarının və onların birləşmələrinin, dövlətin iştirakı ilə və ya xüsusilə dövlətin fəaliyyəti ilə bağlı olan maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin idarəetmə sistemlərinin təşkilində çatışmazlıqların aradan qaldırılması;
- dövlətin iqtisadi (o cümlədən maliyyə) təhlükəsizliyinin təmin olunması. (36, 202)

Bu günə qədər, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının əksəriyyəti dövlət büdcəsinə nəzarətin aparılması üçün ən vacib üsullardan biri kimi performansın yoxlanılmasını geniş istifadə edirlər. Onun ən vacib məqsədi mövcud ictimai resurslardan, məsələn, əhəlinin sağlamlığı və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və ya cinayətkarlığın azaldılması şəklində

sosial əhəmiyyətli nəticəni müəyyən etməkdir. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə ən yüksək maliyyə nəzarəti orqanlarının yoxlamaların ümumi sayında icra auditinin payı 50% -dən çoxdur. (5) Bir sıra ölkələrdə (Avstraliya, Kanada, Böyük Britaniya, Danimarka, Hindistan, Misir, İrlandiya) dövlət maliyyə nəzarəti funksiyaları fərdi vəzifəli tərəfindən həyata keçirilir. Başqa ölkələrdə (Belarus, Litva, Moldova, Kipr, Albaniya, İsrail, Əfqanıstan, İordaniya, İndoneziya, Kolumbiya, Monako) hesablama agentlikləri dövlət nəzarət xidmətinin səlahiyyətinə malikdir. Üçüncü qrup maliyyə nəzarəti funksiyalarının orqanları hesablanması məhkəmələr (Fransa, İtaliya, Rumıniya, Tunis, Argentina, Haiti, Əlcəzair, Qvineya, Mərakeş, Sloveniya) tərəfindən həyata keçirilir. Eyni qrupda dövlət maliyyə nəzarəti Hesablama Tribunalı (Braziliya, Portuqaliya, Uruqvay) şəklində həyata keçirilmiş ölkələr daxildir. İdarəetmə orqanlarının böyük bir qrupu maliyyə nəzarətinin bir auditorun rəhbərlik etdiyi Ümumi Audit İdarəsi tərəfindən həyata keçirildiyi ölkələrdir. Bəzi dövlətlərdə nəzarət funksiyaları Dövlət Baş Müfəttişliyinə, Audit Palatasına, habelə nəzarət şuraları və Audit Palatasına verilir. (21, 45)

Qeyd etmək lazımdır ki, Yunanıstanda və Konqo maliyyə nəzarəti Ali Məhkəmədə Hesablama şöbələri tərəfindən həyata keçirilir; Mauritius və Mali, Cəmiyyət xərcləri İdarəsi; Xarici İşlər Nazirliyində Laos, Kamboca və Ekvatorial Qvineya Hesablama Ofisi; Seneqalda Parlamentdə Prezident Hesabatının ikinci hissəsi. Dövlətlərin nəzarəti və mühasibatlıq orqanlarının əksəriyyətinin adı federalizm prinsipini əks etdirir: Almaniya Federal Audit Məhkəməsi, İsveçrədəki Federal Mühasibat Bürosu. Finlandiya və Estoniyada "Ali Audit İnstitutu" ümumi müddəası istifadə olunur.

Yaponiyada dövlət maliyyə nəzarəti həyata keçirən orqan Hesablama Palatasıdır. Dövlət hakimiyyətinin üç şöbəsindən (məhkəmə, icra, qanunvericilik) müstəqilliyin konstitusiyaya statusu verilir. Yaponiyada bu nəzarət orqanının səmərəliliyi milyon yenlə təxmin edilə bilər. Bu performans meyarları nəticəsində büdcəyə qaytardığı pul vəsaitinin məbləği, və növbəti maliyyə ili üçün büdcə planlaşdırılması zamanı kamera analitik fəaliyyətində "xilas" olmuşdur pul məbləği əsasında hesablanır. 1921-ci ildən etibarən ABŞ Ali Audit Qurumu (ABŞ GAO)

Federal Audit Qurumunun funksiyalarını federal səviyyədə icra edir. Departament maliyyə nəzarəti ABŞ Xəzinədarlıq Departamenti tərəfindən həyata keçirilir, lakin daxili şöbə baş maliyyə müdiri və ABŞ Təhsil Departamentinin ümumi müfəttişindən ibarətdir. Dövlət maliyyə nəzarəti, icra hakimiyyətindən və qanunverici hakimiyyətdən təşkilati, institusional ayrılığı, nəzarətçi subyektinin və nəzarət obyektinin eyni olmadığını, eyni zamanda onların arasında müəyyən bir məsafə var deməkdir. Məsələn, Polşanın Yüksək Nəzarət Palatası Seimalara hesabat verir və müstəqil dövlət hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyət göstərir. Macarıstan Dövlət Hesablama Palatası, maliyyə iqtisadi orqanı və Milli Məclisin nəzarət orqanı kimi yalnız Dövlət Assambleyasına hesabat verir. Bəzi ölkələrdə məhkəmə orqanının funksiyalarını həyata keçirən xüsusi məhkəmə orqanının və ya orqanın statusu maliyyə nəzarəti orqanına verilir. (35, 201)

Bəzi xarici dövlətlərin nəzarət orqanları əməkdaşlıq edir və ya ombudsmanların funksiyaları ilə öz funksiyalarını məhdudlaşdırmaq xətlərini tapmaq üçün çalışırlar. Öz növbəsində, parlamentlər tərəfindən yaradılan son müstəqil qurumlar. Ancaq bəzi inzibati ombudsmanlar var. Xüsusilə, Fransada vasitəçi Nazirlər Şurası tərəfindən təyin edilir və idarəetmə aparatı və vətəndaşlar arasında vasitəçilik edir. Nazirliyə və idarələrə xüsusi təyin olunmuş müxbirlər tərəfindən kömək edir. ABŞ-da icraçı dövlət ombudsmanları qubernatorlar tərəfindən təyin edilir və tez-tez qanunverici orqanların iştirakı ilə təyin olunur. Avstriyada prezident, Xalq Hüquqları Cəmiyyəti heyətinin üzvlərini təyin edir. (1)

Audit nəzarətinə dair bölmələrin formalaşması dünya təcrübəsi üç modellərindən biri istifadə etmək mümkündür göstərir:

1. parlament (onun mahiyyəti TBMM Sayıştay və əsasən, onun sədri tərkibi müəyyən mühüm rol oynayır);

2. əlavə parlament (onun mahiyyəti Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə Respublika Otağı Başçısı sədri təyin edilməsi, və ya hökumət tərəfindən təyin və onun üzvlərinin qalan prezident tərəfindən təyin olunur).

3. Universal model (onun mahiyyəti ilk iki modelin sintezinə icazə verir, yəni, Hesablama Palatasının tərkibini müəyyənləşdirmək üçün həm parlamentin, həm

də prezidentin iştirakı. (6)

Xarici ölkələrin bir sıra qanunvericilikdə ifadə mühasibat şöbələrinin, əsas vəzifələri aşağıdakılardır: dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət (xüsusilə, İtaliya, Auditorlar Palatası Hökumət aktların qanuniliyi ilkin nəzarəti həyata keçirir və dövlət büdcəsinin icrasına təqib; nəzarət orqanı dövlət icrasına nəzarət Portuqaliya büdcə);

Yunanıstan Audit Palatası dövlət gəlir və xərclərinin (nəzarət təşkil edir və dövlət xərclərinin nəzarət həyata keçirir, çünki qanunvericiliyin xüsusi tələblərinə yerli hakimiyyət orqanları və ictimai hüququn digər hüquqi şəxslərin xərcləri nəzarət Hesablama Bolqarıstanın Palatası həyata keçirir hökumət gəlirlərinin monitorinqi və xərc maliyyə hesabatlarının texnika və metodologiyası müəyyən edir və onların icrasına nəzarət edir;

Nəzarət Polşa Ali Palatası dövlət idarəçiliyi orqanlarının təşkilatı, iqtisadi, inzibati və maliyyə fəaliyyətini nəzarət, və, Hesablama Avstriya Palatası dövlət müxtəlif orqanlarının (maliyyə fəaliyyətinə nəzarət qanunvericiliklə müəyyən edilmiş Federasiyası, torpaq, icma birlikləri, icmalar və digər hüquqi şəxslərin maliyyə fəaliyyətini nəzərdən həmçinin subordinasiya müəssisələri və digər təşkilatlar). (6)

Nəzarət orqanı ali hökumət var nəzarət əməliyyat məqsədi pul və material ehtiyatlarının düzgün səmərəli və iqtisadi idarə edir. Belə ki, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının əsas prinsipi birinin və ya digərinin nisbi əhəmiyyətini müəyyən etməkdir. (1)

Macarıstanda Hesablama Məhkəməsi dövlət maliyyə nəzarəti orqanı kimi vergi idarəsinin və yerli şuraların vergi fəaliyyətini, Dövlət Gömrük İdarəsinin, Sənəd Bürosunun fəaliyyətini və tərəflərin iqtisadi fəaliyyətini yoxlayır. Avstriya Audit Palatası Federasiyanın dövlət iqtisadiyyatını yoxlamaqla yanaşı federal torpaqların maliyyələşdirilməsini yoxlamaq, eləcə də xeyriyyə və digər Federasiya qurumları tərəfindən idarə olunan digər fondlar və qurumlarla bağlı maliyyə fəaliyyətini yoxlamağa səlahiyyətlidir. (6)

Bəzi dövlətlərdə (Avstriya, ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya) dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti sistemi yeganə prinsip və standartlara uyğun bir sistem olaraq yaradılıb. Standartlaşdırma dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının dünya

təcrübəsində sistemli qarşılıqlı təsirini təmin edən amildir; onların ixtisaslaşması və əməkdaşlığının təşkilatı və metodoloji əsaslarını təşkil edir, sistemini özünü təşkil edən xüsusiyyətləri verir.

Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində; dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının işçilərini birləşdirən peşəkar integrativ funksiyanı həyata keçirir. Beynəlxalq təcrübədə, iki əsas şəkildə mövcud olan regional maliyyə nəzarəti orqanları da fəaliyyət göstərir: (37, 145)

1. Mərkəzləşdirilmiş maliyyə nəzarəti sistemi (vahid struktur şəklində), yəni regional maliyyə nəzarəti orqanları birbaşa yüksək orqanı dövlətin maliyyə nəzarəti orqanıdır. Bu tip model bütün dövlət maliyyə vəsaitlərinin qanuni və müvafiq idarə olunmasını təmin edən təhlil üçün ümumi meyarlara əsasən vahid sistem planına əsasən ölkə daxilində büdcə və maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edir.

2. Bələdiyyələrin, o cümlədən onun inzibati-ərazi formalaşmasında, dövlət büdcə vəsaitləri üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Analiz bir tərəfdən deyir ki, nəzarət müxtəlif formalarının mövcudluğu (xarici və daxili) obyekt və formaları dövlət maliyyə nəzarəti üsulları məzmununun məcmusudur. Bu nəzarət təşkilatı şərtlərinə əsasən, kommunikativ funksiya dövlət maliyyə nəzarətinin, yəni profilaktik və analitik törəmə funksiyalarının təzahürü üçün əsas yaradır. Xarici maliyyə modellərinin tənqidi təhlili birinə bir nəticə verməyə imkan verir:

Birincisi, milli xüsusiyyətləri, iqtisadi şəraiti və tarixi inkişafı nəzərə alaraq nəzarət orqanlarının işinin təşkilində ümumi tapşırıqların və ümumi prinsiplərin olması barədə;

ikincisi, dünyadakı ictimai maliyyələrin yoxlanılması və yoxlamalarının təşkili məsələsinə ümumi və ümumi yanaşmanın olmaması.

Beləliklə, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları görünən ziddiyyətlər əsasında olduqca səmərəli fəaliyyət göstərə bilər və qarşılıqlı eksklüziv və ziddiyyətli prinsiplər və yanaşmalar buna misaldır. Bütün yuxarıda ümumiləşdirərək, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları, adətən ictimai maliyyə idarəçiliyində böyük və fəal rol oynayırlar. Mövcud dövlət maliyyə nəzarəti orqanları

əsasən müstəqildir və onların fəaliyyəti kifayət qədər effektivdir. Bundan əlavə, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyəti müsbət xarici təcrübəyə uyğunlaşmanı təmin etmək və nəzarət işinin səmərəliliyinin artırılması öz növbəsində imkan verir ki, dövlət və cəmiyyətin yaxşılaşdırılması üçün zəruri olan keyfiyyətli, etibarlı, vaxtında müstəqil informasiya effektivliyi formalaşdırılsın.

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafını səciyyələndirən makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsi aşağıdakı kimidir.(29)

Cədvəl 3.1

2017 – ci ildə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsi

Göstəricinin adı	2017-ci il, faktiki	2017-ci il özündən əvvəlki ilə nisbətən % -lə	2016-cı il özündən əvvəlki ilə nisbətən , %-lə
ÜDM (milyon manatla)	70135,1	100,1	96,9
ondan:	44061,9	102,7	95,5
Qeyri-neft ÜDM			
Adambaşına düşən ÜDM manatla	7205,0	99,1	95,8
Sənaye məhsulu, milyon manat	39555,4	96,6	99,5
Ondan: qeyri-neft sənayesi	9484,8	103,7	104,8
Əsas fondlara yönəldilmiş vəsaitlər, milyon man.	15550,8	97,4	78,3
Ondan: tikinti-quraşdırma işlərinə	11439,6	98,5	77,4
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon man.	6580,0	104,2	102,6
o cümlədən:			
Bitkiçilik	3019,0	106,1	102,5
Heyvandarlıq	3561,0	102,7	102,8
Nəqliyyat sektorunda yüklərin daşınması, milyon ton	226,4	101,8	100,0
Nəqliyyat sektorunda sərnişinlərin daşınması, milyon sərnişin	1973,4	102,3	102,0
İnformasiya, rabitə xidmətləri, milyon man.	1724,6	106,6	104,7

Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon man.	35268,1	102,5	101,5
Əhaliyə göstərlən ödənişli xidmətlər, milyon man.	8636,0	101,2	98,9
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon man.	16446,9	94,0	100,0
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon man.	17588,4	99,1	99,8
Dövlət büdcəsinin kəsiri, milyon man.	114	-	-
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon man.	49162,9	108,3	108,7
Adambaşına düşən nominal gəlirlər, man.	5050,5	107,2	107,5
Əhalinin banklardakı əmanətləri, milyon man. 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə	7370,6	96,9	107,3
Kredit qoyuluşları, milyon man. 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə,	12226,2	75,1	86,8
Ondan: vaxtı keçmiş kreditlər	1890,3	131,1	117,3
Nominal orta aylıq əmək haqqı, man.	525,0	106,2	107,0
İstehlak qiymətlərinin indeksi	-	112,9	112,4
Əhalinin sayı, min nəfər, 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə	9890,7	100,9	101,1
Xarici ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dollar			
faktiki qiymətlərlə	21 809,4	111,6	82,6
müqayisəli qiymətlərlə:	-	89,1	93,9
İxrac			
faktiki qiymətlərlə	14 018,7	118,7	76,5
müqayisəli qiymətlərlə	-	93,5	94,9
qeyri-neft ixracı:			
faktiki qiymətlərlə	1 386,7	124,1	76,5
müqayisəli qiymətlərlə	-	121,8	82,2
İdxal:			
faktiki qiymətlərlə	7 790,7	100,9	94,1
müqayisəli qiymətlərlə	-	82,4	92,1

Cədvəlin təhlili göstərir ki, 2017-ci il ölkə üzrə ÜDM-un həcmi 70135,1 milyon manata bərabər olmuşdur. Ümumi daxili məhsulun həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 96,9%, 2017-ci ildə 100,1% təşkil etmişdir. Bu isə o deməkdir ki, ümumi daxili məhsulun həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 3,1% azaldığı halda, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə çox cüzi 0,1% artmışdır. Ölkə üzrə istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun 62,8%-i qeyri-neft sektorunun payına düşür. 2017-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 7205,0

manata bərabər olmuşdur.

2017-ci ildə ölkədə 39555,4 milyon manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmişdir ki, onun da 9484,8 milyon manatı və ya 24%-i qeyri-neft sənayesinin payına düşür. Ölkə üzrə sənaye məhsulunun həcmi 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 0,5%, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə isə 3,4% azaldığı halda, qeyri-neft sənayesində yaranan məhsulun həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 4,8%, 2017-ci ildə 3,7% artmışdır.

2017-ci ildə sənayedə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin həcmi 15550,8 milyon manat olmuşdur ki, bu isə onun həcmnin özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 21,7%, 2017-ci ildə 2,6% azaldığını göstərir. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 11439,0 milyon manatı və ya 73,6% -i tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilmişdir.

2017-ci ildə ölkədə faktiki olaraq 6580,0 manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edilmişdir ki, onun da 3019,0 milyon manatı və ya 45,9%-i bitkiçiliyin, 3561,0 milyon manatı 54,1%-i heyvandarlığın payına düşür. Kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 2,6%, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə 4,2%, o cümlədən bitkiçilik məhsulunun həcmi müvafiq olaraq 2,5% və 6,1%, heyvandarlıq məhsulunun həcmi isə 2,8% və 2,7% artmışdır.

2017-ci ildə ölkənin nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər və müəssisələr tərəfindən 226,4 milyon ton yük və 1973,4 milyon sərnişin daşınmışdır. Nəqliyyat sektorunda yük daşınması 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə dəyişmədiyi halda, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə 1,8 %, sərnişin daşınması 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 2,0%, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə 2,3 % artmışdır.

2017-ci ildə informasiya və rabitə müəssisələrinin göstərdiyi xidmətlərin dəyəri 1724,6 milyon manata bərabər olmuşdur. Bu xidmətlərin 72,5%-i əhali sektorunun payına düşür. İnformasiya və rabitə müəssisələrinin göstərdiyi xidmətlərin dəyəri 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 4,7%, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 6,6% artmışdır.

2017-ci ildə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi 35268,1 milyon manat təşkil etmişdir. Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 1,5%, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 2,5% artmışdır.

2017-ci ildə əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri 8636,0 milyon manata bərabər olmuşdur. Xidmət obyektləri tərəfindən əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 1,1% azaldığı halda, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 1,2% artmışdır.

2017-ci ildə dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin həcmi 16446,9 milyon manat, dövlət büdcəsindən xərclənmiş vəsaitlərin həcmi 17588,4 milyon manata bərabər olmuşdur ki, bunun nəticəsində ölkədə 1141,5 milyon manatlıq büdcə kəsiri yaranmışdır. Dövlət büdcəsinin kəsirinin həcmi ÜDM-un 1,6%-i səviyyəsində olmuşdur.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə sabit qaldığı halda, özündən əvvəlki ilə nisbətən 2017-ci ildə 6% azalmışdır.

Dövlət büdcəsinin xərcləri 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 0,2%, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 0,1% azalmışdır.

2017-ci ildə əhalinin gəlirlərinin nominal ifadədə həcmi 49162,9 milyon manata bərabər olmuşdur ki, bu da onun həcmi 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 8,3%, özündən əvvəlki ilə nisbətən 2017-ci ildə 8,7% artmışdır. Bu dövrdə əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlərin həcmi 5050,5 manat təşkil etmişdir ki, bu da onun həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 7,5%, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 7,2% artmışdır.

1 dekabr 2017-ci il tarixinə olan məlumata əsasən əhalinin banklarda olan əmanətlərinin həcmi 7370,6 milyon manata bərabər olmuşdur ki, bu da onun həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 7,3% artdığı halda, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 3,1% azaldığını göstərir.

2017-ci il dekabr ayının 1-nə olan məlumata əsasən ölkənin kredit təşkilatları tərəfindən qoyulan kredit qoyuluşlarının həcmi 12226,2 milyon manata bərabər olmuşdur, onun da 1890,3 milyon manatını və ya 15,5% -ni ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər təşkil etmişdir. Kredit qoyuluşlarının həcmi özündən əvvəlki ilə nisbətən

2016-cı ildə 13,2%, 2017-ci ildə 24,9% azaldığı halda, vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi isə özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 17,3%, 2017-ci ildə 31,1% artmışdır.

Cədvəl 2.2

2008-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında yaranan ümumi daxili məhsulun dinamikası (manat, ABŞ dolları və avro ilə)

İllər	Cəmi		
	Milyon manatla	Milyon ABŞ dolları ilə	Milyon avro ilə
2008	40137,2	48852,5	33174,0
2009	35601,5	44297,0	31738,9
2010	42465,0	52909,3	39952,0
2011	52082,0	65951,6	47377,4
2012	54743,7	69683,9	54180,2
2013	58182,0	74164,4	55826,1
2014	58977,8	75188,4	56581,1
2015	54380,0	52996,8	47785,6
2016	60393,6	37843,0	34199,9

Azərbaycan Respublikası DSK-nin rəsmi məlumatlarına əsasən 2008-2014-ci illərdə ÜDM-un manat, ABŞ dolları və avro ilə dinamikasında daima artım müşahidə olunmuşdur. Beləki, ölkənin ümumi daxili məhsulunun həcmi 2008-ci ildə 40137,2 milyon manat, 48852,5 milyon dollar və ya 33174,0 milyon avro, 2009-cu ildə 35601,5 milyon manat, 44297,0 milyon dollar və ya 31738,9 milyon avro, 2010-cu ildə 42465,0 milyon manat, 52909,3 milyon dollar və ya 39952,0 milyon avro, 2011-ci ildə 52082,0 milyon manat, 65951,6 milyon dollar və ya 47377,4 milyon avro,

2012-ci ildə 54743,7 milyon manat, 69683,9 milyon dollar və ya 54180,2 milyon avro, 2013-cü ildə 58182,0 milyon manat, 74164,4 milyon dollar və ya 55826,1 milyon avro 2014-cü ildə 58977,8 milyon manat, 75188,4 milyon dollar və ya 56581,1 milyon avro təşkil edilmişdir. 2008-2014-cü illərdə ümumi daxili məhsulun həcmnin artması ölkəmizdə neft hasilatının artması ilə əlaqədardır. 2008-2016-cı illərdə ÜDM-un orta artım sürəti $\frac{60393,6 - 40137,0}{9-1} = 2532$ milyon manata bərabər olmuşdur.

2017-ci il yanvar-noyabr ayları üçün olan məlumatlara əsasən ölkə üzrə orta aylıq nominal əmək haqqının həcmi 525,0 manata bərabər olmuşdur. Bu göstəricinin həcmi özündən əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 2016-cı ildə 7,0%, 2017-ci ildə 6,2 % artmışdır.

İstehlak məhsullarının və xidmətlərin qiymətləri 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə 12,4%, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 12,9% artmışdır.

2017-ci il dekabr ayının 1-nə olan məlumata əsasən ölkə əhalisinin sayı 9890,7 min nəfər olmuşdur. Bu da özündən əvvəlki ilə nisbətən 2016-cı ildə 1,1%, 2017-ci ildə 0,9% artmışdır.

2017-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi faktiki qiymətlərdə 21809,4 milyon ABŞ dolları olmuşdur ki, onun da 14018,7 milyon ABŞ dolları və yaxud 64,3%-i ixracın, 7790,7 milyon ABŞ dolları və yaxud 35,7% -i idxalın payına düşür. 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 17,4%, ixracın həcmi 23,5%, idxalın həcmi 5,9% azaldığı halda, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 11,6%, ixracın həcmi 8,7%, idxalın həcmi isə 0,9% artmışdır. 2017-ci ildə ixrac idxalı üstələyib ki, bunun nəticəsində də 6228 milyon ABŞ dolları müsbət saldo yaranmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin söylədiyi kimi, “2017-ci ildə ölkəmiz sürətlə və uğurla inkişaf etmişdir. Həyatımızın bütün sahələrində əldə edilmiş nəticələr ölkəmizin ümumi inkişafına böyük töhfə vermişdir.”(29)

Azərbaycan Respublikası DSK-nin rəsmi məlumatlarına əsasən 2008-2016-cı illərdə ölkə üzrə ÜDM-un manat, ABŞ dolları və avro ilə dinamikası aşağıdakı kimi

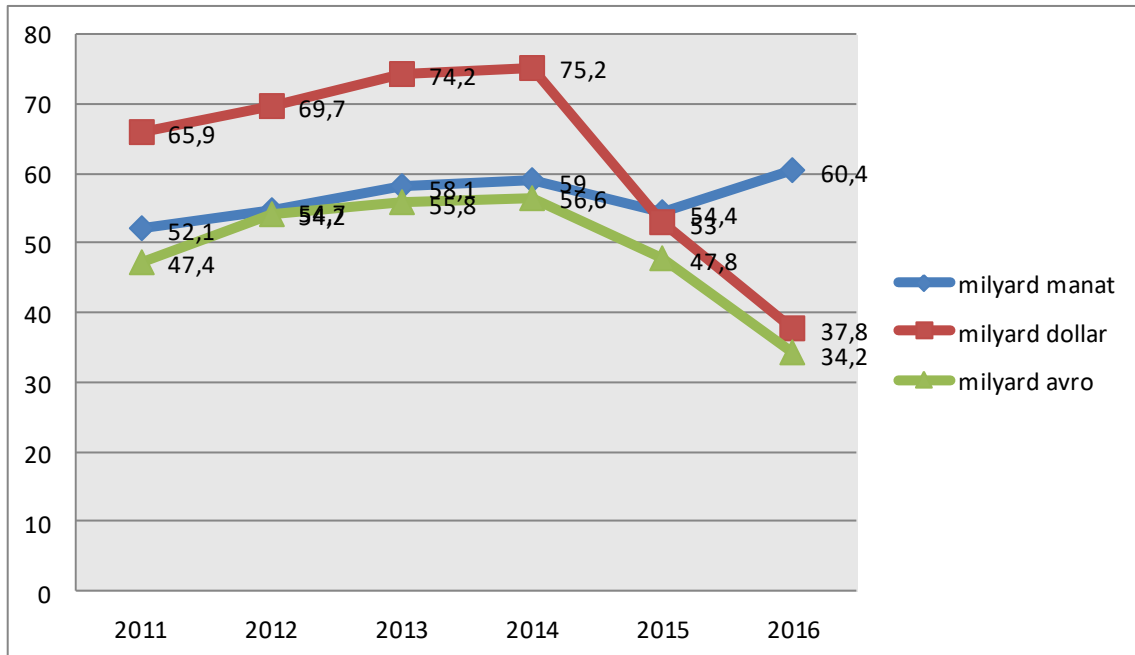
olmuşdur:(2)

2008-ci illə nisbətdə ÜDM-un həcmi manatla 2009-cu ildə 11,4% azalmış, 2010-cu ildə 5,7%, 2011-ci ildə 29,7%, 2012-ci ildə 36,3%, 2013-cü ildə 44,9%, 2014-cü ildə 46,9%, 2015-ci ildə 35,4%, 2016-cı ildə 50,2% artmışdır. 2008-ci illə nisbətdə ÜDM-un həcmi dollarla 2009-cu ildə 9,4% aşağı düşmüş, 2010-cu ildə 8,3%, 2011-ci ildə 35%, 2012-ci ildə 42,6%, 2013-cü ildə 51,8%, 2014-cü ildə 53,9%, 2015-ci ildə 8,4% artsa da, 2016-cı ildə 22,6% azalmışdır. Avro ilə isə 2009-cu ildə 4,2% aşağı düşmüş, 2010-cu ildə 20,4%, 2011-ci ildə 42,8%, 2012-ci ildə 63,3 %, 2013-cü ildə 68,2%, 2014-cü ildə 70,5%, 2015-ci ildə 44,0%, 2016-cı ildə 3,0% artmışdır.

2015-ci ildə ölkədə 54380,0 milyon manatlıq, yəni 2014-cü illə müqayisədə 4597,8 milyon manat və ya 7,8% az ÜDM istehsal olunmuşdur. Məlumdur ki, 2015-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya bazarında neftin qiymətinin ucuzlaşması ilə əlaqədar olaraq milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində bir sıra neqativ məqamlar yaşadı ki, bu da ilk növbədə ÜDM-un həcmi azalmasına səbəb olmuşdur. Ölkə Prezidentinin apardığı islahatlar və tədbirlər nəticəsində ölkəmizdə 2016-cı ildə ümumi daxili məhsulun manatla həcmi yenidən artaraq 60393,6 milyon manat olsa da, dollar ilə 37843,0 milyon dollar və ya avro ilə 34199,9 milyon avro olaraq həcmi azalmışdır. 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə ümumi daxili məhsulun həcmi manatla 6013,6 milyon manat və ya 11% artmış, dollarla 15153,8 milyon dollar və ya 28,6%, avro ilə 13585,7 milyon avro və ya 28,4% azalmışdır. 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə adambaşına düşən ÜDM-un həcmi manatla 9,8% artsa da, ABŞ dolları ilə 29,4%, avro ilə isə 29,2% azalmışdır.

2011-2016-cı illərdə ölkədə istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun manat, ABŞ dolları və avro ilə inkişaf dinamikasını aşağıdakı qrafikdən daha əyani görmək olar:

Şəkil 2.1-dən görüldüyü kimi, ÜDM-un həcmi 2011-2014-ci illərdə manat, ABŞ dolları və avro ilə ildən-ilə artsa da, 2015-ci ildə bu göstəricinin səviyyəsi bütün valyuta növləri üzrə azalmışdır. 2016-cı ildə ÜDM-un həcmi manatla artsa da, ABŞ dolları və avro ilə azalmaqda davam etmişdir. Bu isə ABŞ dollarının və avronun ölkəmizdə olan rəsmi məzənnəsi ilə əlaqədardır.

Şəkil 2.1 2011-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun manat, ABŞ dolları və avro ilə inkişaf dinamikası

Nəticə və təkliflər

Bu araşdırmadan görüldüyü kimi, nəzərdən keçirilən bütün məsələlər çox aktualdır.

Dissertasiya mövzusunun nəzəri-metodologi tədqiqi əsasında elmi-təcrübi əhəmiyyətli aşağıdakı nəticə və təkliflər irəli sürülmüşdür:

1) Öz məzmununa görə Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti sistemi əsas etibarını ilə xüsusi dövlət orqanlarının dövlət proqramlarının və büdcə prosesinin müxtəlif aspektlərinin qiymətləndirilməsi, dövlət hakimiyyəti orqanlarının, təşkilatların və birliklərin dövlət maliyyə resurslarından istifadə edilməsinin məqsədli təyinatına uyğun olması, səmərəli, tam və vaxtında istifadə edilməsi, bu resursların yaranması və xərclənməsi mənbələrinin aşkar edilməsi, onların maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuna zidd olması hallarının aşkar edilməsi, bu əməliyyatların hesabatlarda əks etdirilməsi, dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmaların vaxtılı-vaxtında və tam həcmdə həyata keçirilməsini müəyyənləşdirmək, eləcə də onların fəaliyyət səmərəsini və dövlət büdcəsi gəlirlərinin ehtiyat mənbələrini aşkar etmək məqsədilə qanunvericiliklə tənzimlənən sistemli fəaliyyəti kimi qəbul edilməkdədir;

2) Nəzarətin elmi əsasları istiqamətində qazanılmış müvəffəqiyyətlər, beynəlxalq elmin və praktikanın nailiyyətləri, modern Azərbaycan xalqının xarakteristikaları, qədimi irs və birinci görüşləri, konstitusion və hüquqi normalar əsas götürülməklə dövlət maliyyə nəzarətində islahatların və onun tərəqqi etməsinin, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin dövlət konsepsiyası işlənilib hazırlanması prosesi davam etməkdədir.

3) Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin səmərəli fəaliyyətinə, məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq üçün dövlət maliyyə nəzarətinin aşağıdakı prinsipləri və tələblərinin hüquqi normativ sənədlərdə təsbit olunmuş aşağıdakı prinsiplər rəhbər tutulmaqdadır:

- nəzarət prinsipləri 1) müstəqillik, 2) aşkarlıq (publiklik və açıqlıq), 3) qanunilik, 4) obyektivlik, 5) məsuliyyət (o cümlədən nəzarətçilərin məsuliyyəti,

yoxlanılanların

məsuliyyəti, üçüncü şəxslərin məsuliyyəti), 6) tarazlıq, 7) sistemlilik;

- nəzarətin tələbləri - 1) informasiya təminatı, 2) yoxlayan və yoxlanılan sistemlərin oxşarlığı, 3) daimilik və komplekslilik, 4) dövlət maliyyə nəzarətinin hər bir subyektinə nəzarət edilməsi, 5) respublika nəzarətçilərinin təcrübəliliyi, vicdanlı olması və qərəzsizliyi, 6) dövlət maliyyə nəzarəti metodologiyasının qəbul olunması (yararlılığı), 7) inkişafın fasiləsizliyi və təkmilləşdirilməsi, 8) prioritetlik, 9) yoxlanışın gərəksiz mərhələ və prosedurdan müstəqil olunması, 10) ən uyğun mərkəzləşmə (və yaxud təşkilati quruluşun adekvatlığı), 11) məsuliyyətin vahidliyi (və yaxud idarələrin vəzifələri arasında düzgün hədd qoyulması), 12) reqlamentləşdirmə, 13) münasibətlər və koordinasiya, 14) xətlər barədə vaxtında məlumat vermək, 15) nəzarət planlarının məxfiliyi, 16) büdcə əməliyyatı mövzusunda yoxlama subyektlərinin fərqli işgörmə ixtiyarlarının uzlaşdırılmasının bərpa edilməsi və yoxlamanın son hədəfinə çatmaqda onların mənafeələrinin vəhdətinin təşkil edilməsi, 17) iqtisadi səmərəlilik,

4) dövlət maliyyə nəzarətinin müəyyən mənada sistemyaradıcı həlqəsi olan, təməl əhəmiyyətli «Dövlət nəzarəti haqqında» və «Dövlət maliyyə nəzarəti sistemi haqqında» hüquqi aktların qəbul edilməsi, bir sıra hüquqi akt və sənədlərdə isə dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi ölkəmizdə nəzarət sisteminin inkişafın əsas meyarlarındanır

və onların aşağıda göstərilən dörd səviyyə üzrə formalaşdırılması, onun mahiyyət etibarilə lokal xarakterli normativ hüquqi aktlardan ibarət olan qanunvericilik bazasında hüquqi aktlar sistemini yaradılacaqdır:

1- səviyyə. Dövlət maliyyə nəzarətinə aid qanunlar, əsasnamələr, fərmanlar, qərarlar

2- səviyyə. Dövlət maliyyə nəzarətinin peşə standartları və Etika məəcəlləsi

3- səviyyə. Standartlara və Etika məəcəlləsinə aid izahatlar, metodik göstərişlər, onların konkret sahələrdə və ya təşkilatların konkret növlərində əməli tətbiqinə aid tövsiyələr

4- cü səviyyə. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının daxili sənədləri

(reqlamentləri)

5) Dövlət maliyyə nəzarəti sistemi daxilində informasiya axınlarının strukturizasiyası və sistemli informasiya massivlərinin yaradılması, operativ informasiyanı hakimiyyət və idarəetmə orqanlarına, eləcə də bütün əlaqədar strukturlara çatdırmaq üçün kommunikasiya isteminin yaradılması dövlət maliyyə nəzarətinin idarə olunmasını optimallaşdırır, nəzarətin səmərəliliyinə xələl yetirmədən ona sərf edilən vaxtı azaldır.

6) Dövlətin iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün həmin proqrama preventiv və operativ nəzarət mexanizmlərinin daxil edilməsi məqsədəuyğun hallardır.

7) Dövlət maliyyə nəzarətinin Elmi-tədqiqat və tədris orqanlarının yaradılması ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəriyyəsinin formalaşmasını, ən qabaqcıl xarici təcrübənin öyrənilməsini, ümumiləşdirilməsini və tətbiq olunmasını təmin etməkdədir..

8) Dövlət maliyyə nəzarətinin daha bir mühüm aspekti nəzarət işinə geniş ictimaiyyəti cəlb etməkdən ibarətdir. Azərbaycanda inkişaf etmiş demokratik sistem yaratmaq məqsədilə dövlətin fəaliyyətinin maliyyə və başqa aspektlərinə geniş ictimaiyyət tərəfindən nəzarəti də inkişaf etməkdədir.

Azərbaycan Respublikasında nəzarət orqanı sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Azərbaycanda nəzarət sistemini təkmilləşdirmək üçün biz, hər şeydən öncə, bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsini öyrənməliyik. Həm də bu zaman hər hansı bir xarici modelin tənqidi təhlili olunmadan və Azərbaycan şəraitinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan götürüb istifadə etmək də məqsədəuyğun deyildir. Şübhəsiz ki, müxtəlif ölkələrdə nəzarət sisteminin təşkilində bir çox faydalı məqamlar vardır və onlardan Azərbaycanda da yaradıcı şəkildə istifadə etmək olardı. Lakin müxtəlif ölkələrdə dövlət nəzarəti sistemləri arasında çoxlu fərqlər vardır və bunlar hər şeydən öncə, dövlət hakimiyyətinin formalaşmasının tarixi şəraiti, onun strukturu, konstitusiya əsasları, dövlət quruluşunun və idarəetmənin formaları, dövlət xidmətinin təşkilinin xüsusiyyətləri, iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsi, inzibati islahatların bitkinlik dərəcəsi və sairə ilə şərtlənir. Belə bir faktı da danmaq olmaz ki,

nəzarətin ayrı-ayrı məsələlərinə münasibətdə konseptual baxışlar və təcrübi yanaşmalar mənasında milli sistemlər arasında prinsipial fərqlər mövcuddur. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrin nəzarət təcrübəsini Azərbaycana köçürərkən milli mentaliteti - tarixi-milli ənənələri, sosial psixologiyayı, mədəniyyəti, dəyərləri və üstünlük verilən cəhətləri də nəzərə almamaq olmaz. Ona görə də digər ölkələrin son dərəcə maraqlı və rəngarəng təcrübəsi bu günki Azərbaycan şəraitində yalnız ciddi təhlildən sonra tətbiq edilməlidir.

Hal-hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, funksional baxımdan müstəqil olan nəzarət orqanları qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin səlahiyyətlərinin balansını tənzimləyən zəruri element kimi, dövlətin hüquq sistemində inkorporasiya etmişdir. Eyni zamanda, nəzarətin ayrı-ayrı orqanlarının (İstər icra, istər qanunverici və istərsə də məhkəmə hakimiyyətlərinin orqanlarının) fəaliyyətini - əgər bu fəaliyyəti ölkədə nəzarət sahəsində yaranmış ümumi vəziyyətdən və baş verən yenidənqurma proseslərinə həmin fəaliyyətin, təəssüf ki, çox cüzi təsirindən (hər halda faktiki vəziyyət belədir) təcrid edilmiş şəkildə nəzərdən keçirsək, müsbət qiymətləndirmək olar, lakin bütövlükdə və ümumilikdə həmin orqanlar sistem təşkil etmirlər.

Fikrimizcə, nəzarət perspektivi üçün müxtəlif sektorlar üzrə maliyyə nəzarəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi zəruridir. Qanunda dövlət nəzarəti və dövlət nəzarəti sistemi anlayışları verilməlidir. Hüquqi əsasda plana uyğun nəzarət işi apara biləcək nəzarətin əlaqələndirici orqan məsələsi dəhəll edilməlidir.

Nəzarət orqanları sisteminin təklif etdiyimiz strukturu ilə bağlı əsas məsələləri təhlil edək. Qeyd etmək lazımdır ki, biz bu məsələləri nəzarət sisteminin səmərəli formalaşmasının təşkilati cəhətdən təmin edilməsi məsələləri kimi nəzərdən keçiririk.

Nəzarət orqanları sisteminin strukturunun formalaşması, prinsip etibarını ilə, bir sıra analitik və təşkilati-texniki məsələlərin yoluna düşməsinə tələb edən çox mürəkkəb bir prosesdir. Həmin strukturun formalaşmasını bəsit şəkildə bir neçə mərhələyə ayırmaq olar:

1. həll olunması üçün nəzarət orqanları sisteminin dairəsinin aşkar edilməsi, habelə onların dəqiq müəyyən edilməsi, dövlətin həyata keçirdiyi siyasətinə uyğun olaraq mövcud sistemin yaradılmasının məqsədlərinin müəyyən edilməsi;
2. nəzarətin qarşısına qoyulmuş məqsədlərinə nail olmaq məqsədilə zəruri olan mühim məsələlərin müəyyən olunması;
3. eyni növlü məsələlərin qruplar formasında birləşməsi və onların təməlində sistemin bu məsələləri icra etmək üzrə ixtisaslaşmış struktur bölmələrinin qurulması (bu zaman hakimiyyətin bölünməsi prinsipi və nəzarətin həyata keçirilməsində hakimiyyətin hər bir şəxəsinin funksiyası və rolu nəzərə alınmalıdır);
4. hər bir struktur vahidinin (DİVIN orqanının) məqsədinin, vəzifəsinin, funksiyasının, hüququnun və məsuliyyətinin təyin olunması, onların qarşılıqlı formada əlaqələri sxeminin işlənməsi və hazırlanması, qeyd edilənlərə uyğun normativ hüquqi aktlarda rəsmi formada təsbiti;
5. yuxarıda göstərilən struktur vahidlərinin bir tam halında - nəzarət orqanları sistemi şəklində birləşdirilməsi, öz sistemində, bu cür orqanlar sistemində və dövlət orqanlarının ümumi sistemində nəzarətin hər bir orqanının təşkilati statusunun müəyyən edilməsi, nəzarət orqanlarının pərakəndə səylərinin əlaqələndirilməsi mexanizminin (tənzimləyici orqanın) müəyyən edilməsi, nəzarət orqanları sistemi haqqında xüsusi hüquqi aktın işlənilib hazırlanması və sənədli şəkildə təsbit edilməsi;
6. nəzarət orqanları sistemində dövlət idarəetməsi sisteminin başqa vəsilələri ilə inteqrasiyası;
7. nəzarət orqanlarının fəaliyyətinə aid mühim məsələlərin işlənməsi və hazırlanması, mövcud strukturun monitorinqinin və təkmilləşdirilməsinin aparılması və s.
8. nəzarət sisteminin formalaşdırılması və inkişafı üzrə başqa məsələlərin işlənərək hazırlanması, onların həyata keçməsi.

Nəzarət sisteminin müəyyən mənada sistemyaradıcı həlqəsi olan, təməl əhəmiyyətli “Dövlət nəzarəti haqqında” hüquqi aktların qəbul edilməsi, bir sıra

hüquqi akt və sənədlərdə isə dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi və onların aşağıda göstərilən dörd səviyyə üzrə formalaşdırılması, onun mahiyyət etibarilə lokal xarakterli normativ hüquqi aktlardan ibarət olan qanunvericilik bazasında hüquqi aktlar sistemini yaratmış olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu”. (Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları). – Bakı: “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri, Bakı-2016. 244 s.
2. «Maliyyə» Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2014.
3. Azərbaycanca maliyyə nəzarəti və audit” elmi-praktik konfransın materialları – Bakı, Azərnəşr, 2016 190 s.
4. Xankişiyev B.A. «Büdcə uçotu» Bakı - 2013. 444 s.
5. Bağırov D.A., Həsənli M. «Maliyyə» Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2013. 425 s.
6. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. «Büdcə sistemi dərslik». Bakı-2011. 415 s.
7. Bağırov D.A. «Vergi nəzarəti», Bakı - 2014.
8. Ələkbərov.Ə.Ə Azərbaycan Dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolü Bakı Elm- 2005 , 352 s.
9. Ələkbərov.Ə.Ə Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi Bakı Elm- 2005 , 449 s.
10. Ələkbərov.Ə.Ə .Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsi problemləri dis.: Bakı, 2007
11. Ələkbərov.Ə.Ə “Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı: konkret hədəflər, optimal yollar, görünən üfüqlər”, Xalq qəzeti, 7 mart, Bakı, 2018 9 s.
12. Ələkbərov.Ə.Ə “Müasir dövrdə maliyyə bazarlarında bank resurslarının iqtisadiyyata təsirinin gücləndirilməsi mühüm strateji prioritetdir” 16 noyabr, 2016 5 s.
13. Əliyev A., Şəkərəliyev A. «Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti» Bakı-2012;
14. Наси́ев R. «Тэфтиш və nəzarət» Bakı-2013
15. Xankişiyev B.A. «Maliyyə nəzarəti» dərs vəsaiti, Bakı-2012.
16. Адамс Р. Основы аудита М.: Аудит, ЮНИТИ, 2015.

17. Алексеев И. Рыночная экономика и контроль (из зарубежного опыта) Контроллинг, 2011, № 1.
18. Аудиторские стандарты ИНТОСАИ для госконтроля // Контроллинг, 2011, №3.
19. Белобжецкий ИА. Финансовый контроль и новый хозяйственный механизм. М.: Финансы и статистика, 2009.
20. Валуев Б.И., Орлова Л.П., Зернов ЕЛ. и др. Оперативный контроль экономической деятельности предприятия. М,: Финансы и статистика, 2014
21. Ван Дер Хофт В. Методология и процедуры аудита // Контроллинг, 2016, №1.
22. Волчихин В.Г. Европейская организация высших контрольных органов (ЕВРОСАИ) // Контроллинг, 2011, № 4.
23. Госконтроль в Швеции (перевод Ф. Шелюто) // Контроллинг, 2014, №
24. Грачева Е. Ю, Финансовое право: схемы, комментарии: Учебн. пособие. М.: Новый Юрист, 2010
25. Каба чинов В.В. КРУ- с правами государственного финансового контроля // Президентский контроль, 2017, № 7.
26. Клочков В.В. Требования законности: понятие, виды, генезис // Конституционная законность и прокурорский надзор: Сб. статей. М: Изд. НИИ Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2017.
27. Колбин Г., Шелюто Ф. Высшие контрольные органы Канады // Контроллинг, 2011, №4.
28. Овсянников Л.Н. Контролировать не «втихаря», а гласно // Президентский контроль, 2016, № 11.
29. Органы государственного административного и финансового контроля в Бразилии // Президентский контроль, 2016№ 10.
30. Чиркин В.Е. Контрольная власть //Государство и право, 2013, № 4.
31. Шульженко ЮЛ. Конституционный контроль в России. М.: Институт государство и права РАН, 2015.

32. Данилевский Ю.А. Проблемы государственного финансового контроля и аудита в условиях перехода к рыночной экономике: Автореф. дисс. д-ра экон. наук, М., 2013.
33. Данилевский Ю.А. Проблемы становления государственного финансового контроля // Бухгалтерский учет, 2016, № 3
34. Новрузов В.Т. Место и роль высших органов финансового контроля в укреплении и развитии финансового контроля в Азербайджанской Республике, формы и методы их взаимодействия // Вестник Межпарламентской Ассамблеи, 2011, № 1.
35. Овсянников Л.Н. Контролировать не «втихаря», а гласно // Президентский контроль, 2015, № 11.
36. Полуниин М. Об органах контроля в Великобритании // Контроллинг, 2011, №
37. Шашкова А. Органы контроля за законностью в государственном управлении Испании // Президентский контроль, 2017, № 3.

РЕЗЮМЕ

Взаимозависимо во время использования и использования государственных финансов происходит координация процесса: состояние финансовых ресурсов мобилизация в указе и другое состояние денежных средств для удовлетворения их потребностей. Один из упомянутых процессов находит свое выражение в понимании доходов государства и других расходов, понесенных государством. В нашей стране государство определяет ведущую роль государственных доходов и расходов в общей системе финансовых отношений, которая связана с формированием и использованием финансовых ресурсов во всех секторах государственного производства. Экономическая структура государственного финансового контроля дифференцируется кольцами, в которых каждый из них выполняет отдельные задачи. Сфера государственного финансового контроля включает бюджетирование, внебюджетные фонды, государственные займы, государственные компании и частный бизнес. Поскольку у всех этих колец есть свои конкретные задачи, они могут реагировать на экономические и социальные события в интересах государства и народа. На современном этапе государственные финансы являются одним из важнейших факторов, регулирующих трансформацию и установление рыночных отношений, функционирования и развития экономической системы. Разумный в экономике республики в условиях экономических реформ структурные изменения в формулировании и эффективности государственных финансов поднимает спрос на рост. Все это требует надлежащего использования государственного финансового контроля в сфере финансового надзора, а также применимого финансового контроля и их формирования в условиях рыночной экономики. Реальность этой проблемы в нынешних условиях также может быть объяснена тем, что для успешного осуществления реформ в стране решение теоретико-методологических вопросов по-прежнему актуально.

SUMMARY

Mutually exclusive at the time of use and use of public finance the coordination of the process occurs: the state of financial resources mobilization in the decree and a different state of cash funds to meet their needs. One of the mentioned processes finds its expression in the understanding of state revenues and the other costs incurred by the state. In our country, the state defines the leading role of state revenues and expenditures in the general system of financial relations, which is related to the formation and use of financial resources in all sections of public production.

The economic structure of the state financial control is differentiated by the rings in which each of them performs separate tasks. The scope of state financial control includes budgeting, off-budget funds, government loans, state-owned companies, and private businesses. Since all of these rings have their own specific tasks, they can respond to economic and social events in the interests of the state and the people. At the modern stage, public finance is one of the most important factors that regulate the transformation and establishment of market relations, functioning and development of the economic system.

Reasonable in the economy of the republic in conditions of economic reforms structural changes in the formulation and efficiency of public finance raises the demand for rising. All of this requires the proper use of the state financial control in the financial supervision sphere as well as the applicable financial control mechanism and its formation in the market economy environment. The reality of this problem in the current environment can also be explained by the fact that in order to implement the reforms in the country in a favorable way the solution of theoretical-methodological issues is still actual. All of the above-mentioned issues need to be explored based on practical activities of developed countries, and should be implemented with appropriate and appropriate considerations.

